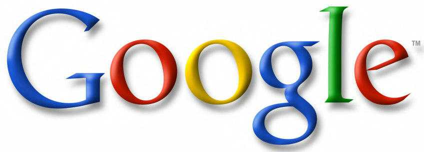
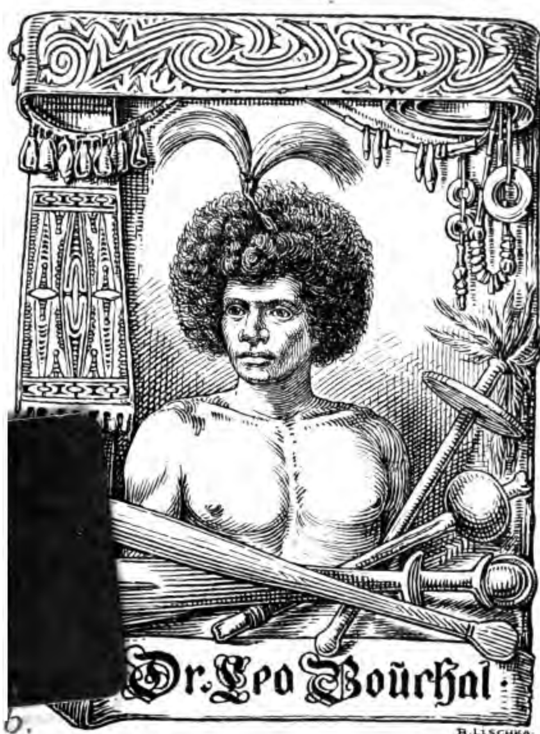
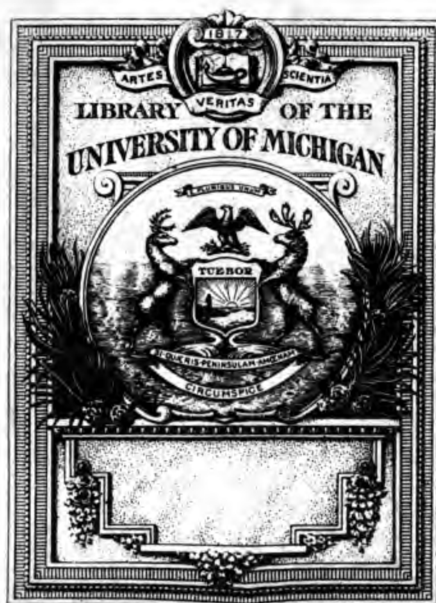

Dr. Leo Bouchal
R. LISCHKA

1817
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

REISTOGTEN

IN DE AFDEELING

GORONTALO,

GEDAAN OP LAST DER

NEDERLANDSCH INDISCHE REGERING,

DOOR

C. B. H. VON ROSENBERG,
AMBTENAAR BELAST MET EEN NATUURKUNDIG ONDERZOEK.

AMSTERDAM,
FREDERIK MULLER.
1865.

VOORREDE.

De litteratuur van Nederlandsch Indië is voorzeker reeds zeer omvangrijk. Het gebied daarvan is echter zoo uitgestrekt, dat in weerwil reeds vele voortreffelijke werken bestaan, de bronnen onzer kennis niet ligt uitgeput geraken. Integendeel moet de vergelijking van wat wij weten met wat ons ontbreekt, wel de overtuiging schenken, dat nog veel onderzoek vereischt wordt.

Elke bijdrage daartoe heeft derhalve aanspraak op onze erkentelijkheid, vooral als zij zoo weinig bekende gedeelten van den Indischen archipel betreft als de afdeeling Gorontalo: het onderwerp van het werk van den heer C. B. H. von Rosenberg, dat het bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië thans het licht doet zien, en waarvan het manuscript aan de welwillendheid van den hoogleeraar H. Schlegel, te Leiden, te danken is.

De verdiensten van den schrijver als natuuronderzoeker zijn bekend. Zijne uitmuntende beschrijvingen van verschillende gedeelten van den Indischen archipel waarborgen de belangrijkheid ook van deze reistogten, te meer omdat, zoo als het bestuur des Instituuts in het laatst algemeene verslag heeft doen opmerken, de

kennis der rijken Gorontalo en Limbotto, door den heer von Rosenberg bezocht, tot dusver zeer beperkt was. Na den hoogleeraar Reinwardt toch, wiens onderzoek in 1821 zich heeft bepaald tot het eigenlijke rijk van Gorontalo en de naburige gewesten, is de afdeeling van dien naam door geen natuuronderzoeker bezocht.

Wel is waar deed de reis van den kapitein ter zee C. van der Hart rondom het eiland Celebes en naar eenige der Moluksche eilanden in 1850 [1]), de kuststreek van verschillende landen langs de golf van Tomini of Gorontalo beter kennen; maar het zuidelijke gedeelte van die golf, de gewesten van Saoesoe en Posso, werd op dien togt niet aangedaan.

Evenmin schijnen de heeren Dr. P. Bleeker en P. van der Crab, die op hunne reizen naar de Molukken [2]) verschillende officiëele bescheiden over de afdeeling Gorontalo verzamelden, gelegenheid te hebben gehad, aan dat gewest een persoonlijk bezoek te brengen, zoodat de heer von Rosenberg moet geacht worden de eerste wetenschappelijke Europeaan te zijn, die na professor Reinwardt de goudmijnen van Soemalatta op de noordkust van Celebes, reeds in den aanvang dezer eeuw ontdekt, heeft bezocht en beschreven.

De naauwkeurige berigten van den schrijver omtrent de natuurlijke en maatschappelijke gesteldheid, de fauna en flora van de rijken Gorontalo en Limbotto; zijne belangrijke mededeelingen over verschillende gewesten; zijne bijdrage tot de meerdere kennis der Indische taalkunde, door de woordenlijsten, in dit werk vervat, van de Gorontaleesche taal, vermoedelijk het op Celebes te huis behoorende dialect, ook de kleinere woordenlijst van de

---

[1]) Uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, in 1855 bij K. Fuhri, te 's Gravenhage.

[2]) *Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel, gedaan in de maanden September en October*, 1855, *door* Dr. P. Bleeker.

De Moluksche eilanden, reis van Z. E. den Gouverneur Generaal C. F. Pahud, *door den Molukschen Archipel, door* P. van der Crab.

taal der Togeanezen; zijne gewigtige opmerkingen over woordvoeging en taalkundige vormen; — dit alles zal ongetwijfeld den voortreffelijken arbeid van den heer von Rosenberg hoog doen waarderen.

Het bestuur van het Instituut vervult dan ook eene aangename taak om daaraan openlijk hulde te brengen.

Bij het handschrift van den heer von Rosenberg waren tabellen van meteorologische waarnemingen gevoegd, die echter op verlangen van den minister van koloniën zijn afgestaan aan het Meteorologisch Instituut te Utrecht.

Bij het kennis nemen van deze reistogten is de aandacht gevallen op de voorstelling van de golf van Tomini of Gorontalo in den bekenden grooten atlas van P. Melvill van Carnbée en aanleiding gevonden om die te vergelijken met eene kaart uit den tijd der Oost-Indische compagnie in 's rijks archief aanwezig met het opschrift *„de Bocht van Tomini beseylt met den hoeker „de Brandtgans" in* 1682."

In weerwil deze kaart reeds bijna twee eeuwen oud is, wordt zij in vele opzigten vollediger en naauwkeuriger geacht dan die van Melvill.

De verdienstelijke leden des Instituuts, de Heeren J. M. Obreen en P. A. Leupe hebben zich bereidvaardig belast met de taak, die oude kaart op historische, geografische en hydrografische gronden toe te lichten.

Het bestuur van het Instituut wees in het laatst algemeene verslag op de behoefte aan eene naauwkeurige kaart van de golf van Gorontalo, waarvan het gemis door den kapitein ter zee van der Hart op zijne voormelde reis zoozeer werd ondervonden, dat hij genoodzaakt was op de aanwijzing slechts van een inlandschen loods te varen en zelfs niet kon oversteken van de Togean eilanden naar de tegenovergestelde kust van Balante, omdat zijn wegwijzer deze nimmer had aangedaan.

De waarde dier kaart ook voor de hedendaagsche zeevaart ten volle beseffende, heeft het bestuur des Instituuts het aanbod der Heeren Obreen en Leupe volgaarne aangenomen. Aan hunne welwillende medewerking is het alzoo te danken, dat niet alleen de kaart, als aanhangsel aan het werk van den heer von Rosenberg is toegevoegd, maar dat daarbij tevens zijn opgenomen:

Geschiedkundige aanteekeningen over eene kaart van de bogt van Tomini 1682 door P. A. Leupe;

en *Eenige opmerkingen over de zeekaart van de golf van Tomini naar de opname van* 1682 door J. M. Obreen.

Het bestuur van het Instituut acht het bovendien tot zijne roeping, het nut dier kaart zooveel mogelijk te verspreiden, en heeft daarom in het belang der zeevaart den uitgever der werken en bijdragen van het Instituut opgedragen de kaart en de toelichtingen zoowel in Nederland als buiten 's lands afzonderlijk verkrijgbaar te stellen.

INLEIDING.

Bij regeringsbesluit van 4 Junij 1862 N°. 15 werd mij eene wetenschappelijke zending opgedragen naar de Tenimber-eilanden, welke missie echter niet mogt ten uitvoer gelegd worden wegens later ontvangen ongunstige berigten nopens de geaardheid der bewoners dezer groep. Bij een tweede gouvernements besluit van den 8en Januarij 1863 N°. 30 werd op grond daarvan het eerste in dier voege gewijzigd, dat mij in plaats van de Tenimber-eilanden de afdeeling Gorontalo tot veld voor mijne nasporingen werd aangewezen. Om zoo spoedig mogelijk aan dien last te voldoen, vertrok ik den 4en Maart daaraanvolgende van Amboina, mijne toenmalige standplaats, per mailstoomboot naar Kema, alwaar ik den 9en aankwam; des anderen daags vertrok ik van daar over land naar Menado, verwittigde den resident van mijne komst en keerde den 19en naar Kema terug, om door 'sgouvernements kruisboot N°. 14 naar Gorontalo te worden overgebragt, terwijl mijne jagers en goederen met een particulier kustvaartuig zouden achterna komen. De kruisboot zeilde den 23en uit en viel den 2en April te Gorontalo binnen, terwijl eenige dagen later ook mijne goederen en jagers aankwamen. Deze hoofdplaats tot standkwartier kiezende, maakte ik van daar uit mijne excursiën, waarvan de navolgende opstellen zooveel mogelijk getrouwe schetsen zullen leveren. Tot meerdere duidelijkheid heb ik mijn arbeid in onderdeelen gesplitst, waarvan ieder een

reistogt of eene plaatsbeschrijving bevat. Ik begin met de schildering der hoofdplaats en omstreek als het naast voor de hand liggende, na vooraf een oog te hebben geworpen op de ruime vlakte, welke met regt als het belangrijkste gedeelte der afdeeling kan beschouwd worden. Daar deze rondom van gebergte omgeven is, dat in de aan den noordoostkant liggende bergtoppen Kabila en Boliohotto de grootste hoogte bereikt en aan den westkant het laagst is, ontwaart men, onder den wal langs zeilende, hoegenaamd niets van deze prachtige kom, voor en aleer men de monding der Gorontalo-rivier bereikt heeft, wanneer door eene hoogst schilderachtige kloof in het kustgebergte een gedeelte der vlakte, met den Boliohotto in 't verschiet, eensklaps als voor het oog getooverd verschijnt. Hare grootste lengte kan op 39, de grootste breedte op 7 en de vlakke inhoud op ± 200 □ Java-palen geschat worden; hare hoofdstrekking loopt van zuidoost naar noordwest. Behalve eene weinig merkbare helling naar het westen en verschillende flaauwe golvingen in het midden en oosten is zij nagenoeg waterpas en uit diluviale thon- en kleilagen zamengesteld, veelal met alluviaal zand overdekt. Hoogstwaarschijnlijk was de vlakte in den vóórhistorischen tijd de bodem van een binnenmeer, dat door de bovenvermelde, destijds naauwere, kloof het overtollige water zeewaarts stuwde; door eene verwijding der spleet en eene opheffing des bodems liep deze in zoo verre droog, dat alleen het laagste gedeelte, het tegenwoordige meer van Limbotto, onder water bleef. Deze onderstelling, die bij het eerste ruime gezigt over de vlakte zich als het ware aan mij opdrong, wensch ik evenwel niet anders dan als hypothetisch beschouwd te zien. Het middengedeelte der vlakte bevat het zoogenaamde rijk van Gorontalo, tot de nadere beschouwing waarvan wij thans zullen overgaan.

I.

GORONTALO EN OMSTREEK.

De hoofdplaats Gorontalo, eigenlijk Hoelontalo en op sommige kaarten verkeerdelijk Gorongtalo en Goenongtello genaamd, ligt aan het begin der vlakte op een paal afstands van zee onder 0° 28′ 30″ N. Br. en 123° 12′ 30″ O. L. van Gr., op eene delta, die door de zamenvloeijing der rivieren van Boné en Bolango of Tapa gevormd wordt; zij beslaat eene uitgestrektheid van nagenoeg anderhalve □ paal. Een tal van goed begrinde wegen doorsnijden haar met de aan beide zijden gelegene, wel is waar kleine, doch meestal net gebouwde huizen der ingezetenen. Op den uithoek der delta ligt eene in 1852 gebouwde versterking, redoute Nassau genaamd, uit kazerne, officierswoning en de noodige magazijnen bestaande en door eene aarden borstwering en gracht omringd. Zij heeft eene bezetting van veertig man onder bevel van een officier en bestrijkt de beide rivieren, maar wordt op hare beurt door nabijliggende hoogten gedomineerd. Een tweede fort uit den tijd der compagnie, het oude fort Nassau, ligt wat verder op aan den zuidkant van een langwerpig plein tegenover de in aanbouw zijnde assistent-residentswoning. Het bestaat uit een ruim, door een ringmuur omgeven vierkant, dat eertijds behalve de tot huisvesting der militairen dienende gebouwen,

1 *

ook de gezaghebberswoning en de pakhuizen bevatte, waarvan de fundamenten nog zigtbaar zijn. Eene gevangenis en infirmerie zijn thans de eenige gebouwen, welke men op de uitgestrekte binnenruimte ontwaart. In de dienst der laatstgemelde voorziet een officier van gezondheid, bijgestaan door het noodige personeel. Een derde door de inlandsche bevolking gebouwd fort, de Kota-Radja, waarvan thans als eenige overblijfselen nog slechts enkele brokken van muurwerk zigtbaar zijn, lag aan het noordeinde der plaats en bevatte nog in Reinwardt's tijd (1821) de radja's-woningen, missigit en passar, van welke gebouwen thans alleen de missigit in wezen is; de XVI^de^ plaat in Reinwardt's *Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel* geeft een gezigt op de zuiderpoort van dit fort.

Aan de monding der rivier ligt op den linkeroever eene steenkolenloods en op den regter een koffijpakhuis en eene havenmeesterswoning, welke établissementen algemeen met den naam van „Pabean" bestempeld worden; een goede voor rijtuigen geschikte weg leidt derwaarts. Eindelijk staat op een voorheuvel van het aan den linkeroever oprijzend gebergte een seinpaal, door een gecreneleerd muurtje omringd, dat wit gekalkt is en op grooten afstand uit zee kan gezien worden.

De beide rivieren, welke Gorontalo als het ware omvatten en veel tot de levendigheid der plaats bijdragen, zijn, zoo als reeds zoo even ter loops is gezegd, de Boné en de Bolango of Tapa. De bronnen der Boné zijn in het hooge, noordoostwaarts van den Kabila liggende bergland te zoeken. Door een tal van spruitjes gevoed, stroomt zij aanvankelijk zuidwaarts en van het punt, waar zij de vlakte intreedt, tot aan hare vereeniging met de Tapa in westelijke rigting. Met deze laatste vereenigd, stort zij zich eindelijk onder den naam van Gorontalo-rivier (Kwala Gorontalo) in zuidelijke rigting, na een afstand van een paal doorloopen te hebben, in zee. Zoowel aan de uitwatering, als verder bovenwaarts is de rivier bij gewonen waterstand vrij ondiep en op vele plaatsen doorwaadbaar. Nabij de monding bedraagt hare

breedte 450, aan het vereenigingspunt met de Tapa 400 en hooger op gemiddeld 220 el. Kleine rolsteenen en zand bedekken in haren benedenloop de bedding, waarin een meestentijds helder water met gemiddeld snelle vaart stroomt. De komvormige verbreeding aan den linkeroever nabij de uitwatering en deze laatste voor een gedeelte zelve, strekken tot ankerplaats voor binnenvallende schepen; de rivier kan alleen met kleine inlandsche praauwen tot aan de hoofdplaats en van daar nog anderhalven dag verder met kano's (blotto) opgevaren worden. De eenige zijtak van belang, dien zij gedurende haren loop door de vlakte aan haren regteroever nabij de nieuwe redoute in zich opneemt, is een naamloos uit het noorden komend en de vlakte, zoomede de hoofdplaats in hare geheele breedte doorstroomend riviertje.

De Bolango- of Tapa-rivier ontspringt in het noordwaarts van de vlakte liggend gebergte, treedt nabij de kampong Bolango deze in en snijdt haar eerst in eene zuidelijke en vervolgens tot aan hare uitwatering in de Boné-rivier in zuidoostelijke rigting. Ook zij is op vele plaatsen zeer ondiep, zonder dat dit echter aan de bevaarbaarheid met de weinig diepgaande blotto's iets te kort doet. De belangrijkste zijtak, dien zij in haren bovenloop in zich opneemt, is de Longalo, terwijl zij in haren benedenloop op niet verren afstand van de hoofdplaats het overtollige water ontvangt, dat het meer van Limbotto door een smal uitwateringskanaal loost, waardoor het anders heldere water der Tapa troebel en vuilgeel gekleurd wordt. Hare gemiddelde breedte bedraagt 40 el, welke afmeting zij in haren loop door de vlakte blijft behouden.

Wegens de lage gesteldheid der oevers, overstroomen de beide rivieren bij zwaren toevloed van water nu en dan het in de nabijheid liggende laagland, in welk lot natuurlijk ook een groot gedeelte der hoofdplaats deelt. Daar echter het met snelheid opkomende water op de meeste plaatsen even spoedig weder afloopt, veroorzaakt dit ongemak geen bijzonder nadeel, noch aan de plaats, noch aan de bevolking. Uithoofde dezer

overstroomingen zijn echter alle inlandsche woonhuizen hoog van den grond op palen gebouwd.

De kloof, door welke de Gorontalo-rivier zich in zee stort, is eene door geweldige natuurkrachten voortgebragte scheur in den bergrug, welke over den smallen strook kustland trekt, die de afscheiding daarstelt tusschen de zee eeneren het stroomgebied der Boné- en Tapa-rivier anderzijds. De helling, waarmede de bergrug in de kloof afvalt, bedraagt op vele plaatsen 45° en meer; haar voet werd eertijds hoogstwaarschijnlijk door de Gorontalo-rivier in haar geheelen loop bespoeld, terwijl thans aan beide kanten door instorting en aanslibbing kleine vlakten zijn ontstaan, welke de rivier, door haar tusschen naauwere grenzen te beperken, van lieverlede van het gebergte deden terugwijken. Niet veel minder steil rijst dit laatste, waarvan de hoofdrigting eene oost-westelijke is, op vele plaatsen zoo zee- als landwaarts op, met meer of minder ruime vlakten tusschen de uitspringende jukken. Aan de land- en zeezijde zijn de hellingen met tuinen overdekt, alleen hier en daar gescheiden door bosch- en grasland, waarvan de uitgestrektheid van dag tot dag inkrimpt. De anorganische bestanddeelen, welke dit gebergte zamenstellen, zijn, voor zoo verre ik dit heb kunnen nagaan, graniet en granietschiefer, kleizandsteen, mergel en thonschiefer.

Geheel van bosch ontbloot, is de vlakte rondom Gorontalo tot bouw- en weiland gemaakt. De bouwlanden bestaan grootendeels uit natte rijstvelden (panimban) en drooge gronden, waarop vooral miloe (maïs) en suikerriet geteeld worden. De weilanden zijn meestal braakliggende rijstvelden of woeste gronden, welke in den laatsten tijd belangrijk in uitgestrektheid zijn toegenomen, sedert de sterfte, die den eertijds belangrijken veestapel gedurende de laatste jaren nagenoeg op nul gereduceerd heeft. Daar waar dorpen of enkele huizen liggen, breken meer of minder uitgestrekte groepen van vruchtboomen de eentoonigheid van het landschap af; pisangs (musa), klappas (cocos) en arengpalmen (saguerus) worden daar het meest aangetroffen. Wegens de drooge grond-

gesteldheid heeft overigens de plantengroei in 't algemeen niet dien stempel van kracht en weelderigheid, dien men anders in deze gewesten onder den invloed van warmte en vochtigheid aantreft.

Nadat wij door deze schets van het landschap de gelegenheid gaven tot het vormen eener juiste voorstelling van de grondgesteldheid, zullen wij tot de beschouwing der fauna overgaan, en daarbij van de hoogste tot de laagste georganiseerde dieren afdalen.

Dat in eene grootendeels bebouwde en goed bevolkte, van zwaar geboomte nagenoeg ontbloote streek het aantal zoogdieren niet anders dan zeer gering kan wezen, springt in het oog; van het dertigtal der bekende dieren van Celebes, die tot deze klasse behooren, vond ik hier ter plaatse dertien soorten, waaronder acht huisdieren. De in het wild levende zijn op twee na allen vledermuizen, waarvan Pteropus phaiops en alecto (aboehoe in de landstaal), alsmede Macroglossus minimus (mimieto) het menigvuldigst worden aangetroffen. De beide eerstgenoemde soorten leven in zwermen of zamenscholingen, terwijl de laatste, die zich over dag gaarne in de jonge nog zamengerolde pisangbladen verschuilt, steeds individu's- of paarsgewijze rondvliegt. Eene grijsachtig geele Pteropus-soort, eene oude kennis van Ceram, waarvan ik verschillende exemplaren magtig werd, kan ik uit gebrek aan de noodige middelen niet nader systematisch bepalen. Ofschoon niet zeldzaam, is zij evenwel minder menigvuldig dan de twee genoemde Pteropus. Uit de orde der knaagdieren treft men in alle huizen een overvloed aan van ratten en muizen (Mus decumanus en musculus), die het den bewoner dikwerf zeer lastig maken. Uit de orde der buideldieren is eindelijk de Phalangista ursina (boeboetoe) hier de eenige vertegenwoordiger van dit op de meer oostelijk gelegen eilanden in meerdere soorten inheemsch ondergeslacht. De boeboetoe is geen volstrekt nachtdier, want een exemplaar, door mij gedurende geruimen tijd in gevangenschap gehouden, sliep slechts zeldzaam over dag; naderde iemand, zoo liet het onder

trillende beweging der onderlip een eigenaardig smakkend geluid hooren. Traag en als het ware voorzigtig in alle bewegingen, zat het dikwerf in regte houding op de achterpooten, nam toegereikt voedsel met de voorpooten, ook wel met den mond aan en at in die positie. Zijn voedsel bestond in boombladeren, vruchten en gekookte rijst. De inboorlingen vangen den boeboetoe dikwerf en eten gaarne zijn vleesch.

Als huisdieren bezitten de ingezetenen paarden, buffels, koeijen, schapen, geiten, honden, katten en enkele varkens. De paarden, wier aantal in 1862 ongeveer 3500 stuks bedroeg, zijn over 't algemeen wel is waar klein, maar goed gebouwd, en jammer is het, dat de meeste bedorven worden door de gewoonte, om ze te vroeg te berijden. Een betrekkelijk groot aantal wordt jaarlijks naar de Minahassa uitgevoerd, waarvoor de handelaars meestal goede prijzen behalen. Het aantal buffels, dat in 1860 nagenoeg 4000 stuks beliep, is door eene tot in 1862 geheerscht hebbende leverziekte, tot op weinige honderden verminderd, maar neemt thans sedert het ophouden van den ziektetoestand langzamerhand weder toe. Het aantal runderen is nimmer aanmerkelijk geweest, niettegenstaande de vermeerdering dezer zoo hoogst nuttige dieren van groot belang voor de bevolking zou wezen.

Rijker dan van viervoetige dieren, is Gorontalo en omstreek van vogels voorzien, vooral van steltloopers. Onder de papegaaijen is het vooral de bont gekleurde oelolito (Trichoglossus ornatus), dien men in kleine familiën of paarsgewijze dikwerf op het in de onmiddelijke nabijheid der huizen staande boomgewas ziet rondvliegen en klouteren, voornamelijk op den toeri (Agati grandiflora). De grootere auliha (Eclectus Mülleri) houdt zich daarentegen meer van de huizen verwijderd en is wat minder menigvuldig, even als de tindito (Loriculus stigmatus). Van de dagroofvogels komt de kleine torenvalk (o-opoe, Tinnunculus moluccensis) het meest voor, welke in gestalte geheel met de Europesche soort

overeenkomt en over den geheelen Molukschen archipel verspreid is. Aan het zeestrand treft men den witkoppigen boléa (Haliastur leucosternus) niet zelden aan, terwijl een andere roover (Circus assimilis) bij voorkeur zijn verblijf in de nabijheid van drooge velden en weilanden kiest. Uit het geslacht der nachtroofvogels erlangde ik buiten en behalve eenige kleine uilen de wadawatanga, die in grootte en kleur veel op den kerkuil (Strix flammea) gelijkt. Al deze soorten houden zich voornamelijk in het houtgewas op, dat den bergrug aan de overzijde der rivieren overdekt, en dikwerf kan men ze tot ver op den dag daar hooren schreeuwen. Van de eenige soort der op Celebes levende geitenmelkers, den o-opoe (Lyncornis macropterus), kon ik hier slechts een exemplaar magtig worden; even als de Europesche vliegt hij in de schemering met opengespalkten snavel rond, waarbij hij nu en dan een korten schelklinkenden schreeuw uitstoot. Hij bemint vooral de oevers der rivieren, is echter hier minder menigvuldig dan in andere streken. Onder de gierzwaluwen is Cypselus klecho een dagelijksch verschijnsel; hij heet bij den inboorling peapatta, een collectieve naam, die nog op meer andere vogelsoorten toegepast wordt. Cypselus mystaceus, die door sommige schrijvers eveneens als op Celebes huizende wordt opgegeven, leeft hier bepaald niet; het eiland Boeroe is de westergrens zijner verbreiding. Van de koekoeksoorten, waarvan een tiental op Celebes huist, vond ik alleen Centropus rectunguis (aloe-oe) menigvuldig in de hooge gras- en rietbosschen der vlakte, terwijl twee stamverwante vogels Phaenicophaeus callirhynchus en Scythrops Novae-hollandiae, insgelijks geenszins zeldzaam, liefst kreupelbosch en hoog geboomte tot verblijf kiezen. Meermalen zag ik eerstgemelden vogel, die bij den inboorling ook aloe-oe heet, in de struiken langs den weg van de nieuwe redoute naar de Pabéan; volstrekt niet schuw, vloog hij op korten afstand van mij, kleine bogen beschrijvende in en uit de ruigte. Het ruwe, op verren afstand hoorbare geluid van den laatstgenoemden, onder den naam van oela-ato in deze streek be-

kenden vogel vernam ik dikwerf en zag hem ook nu en dan over mij heen vliegen. Alcedo moluccensis en Dacelo collaris (dingdingo en peapatta-doö) zijn de eenige soorten uit de talrijke familie dier ijsvogels, die men nabij de hoofdplaats ziet. Terwijl de eerste steeds in de nabijheid van water te vinden is en zich met visschen en andere waterdieren voedt, houdt zich de andere van het water verwijderd in de tuinen en rondom de huizen op en voedt zich uitsluitend met insecten. Van de bijeneters vond ik tot nog toe alleen Merops philippinus, waarvan de vlugt veel gelijkenis heeft met die der zwaluwen; de kleinere Merops ornatus, die op Amboina, Ceram en Nieuw-Guinea leeft, is op Celebes niet inheemsch. Een andere op het met hout begroeide gedeelte van den bergrug niet zeldzame vogel is de loenggoengeoe (Coracias Temmincki) en de hendingo-opo (Eurystomus orientalis), beiden uit het geslacht der scharrelaars (Coracinae). Eerstgenoemde, dien ik later dikwerf kon waarnemen, houdt zich gaarne nabij pas ontgonnen boschgronden op, waar hij overgebleven boomstronken en ander droog hout tot zitplaats kiest en dan dikwerf een kort, snerpend geluid laat hooren. Opgejaagd vliegt hij laag langs den grond heen, om spoedig op korten afstand weder op nieuw te gaan zitten. Een aan de klaauwieren verwante vogel, Artamus leucorhynchus (maspas), is nog in veel grootere menigte te vinden dan de voorgaande; hij zit gaarne op de nokken der huizen of op drooge, veruitstekende boomtakken, van waar hij op ieder voorbijvliegend insect in snelle vaart jagt maakt en dan onmiddelijk weêr naar de eenmaal gekozen zitplaats terugkeert. Even als Merops philippinus heeft ook de vlugt van dezen vogel veel overeenkomst met die eener zwaluw. De grootere soort (Artamus monachus) van gelijke leefwijze, verkreeg ik pas later van het buiten de kwala aan het strand liggende dorp Poë. Den Indischen wielewaal (Oriolus indicus, goelalahe), waarvan het wijfje, in tegenstelling tot de Europesche soort, in kleur slechts weinig van het mannetje verschilt, ziet en hoort men overal in de stad. Terwijl de Europesche soort een boschbewoner en ten

hoogste schuw is, is deze dit weinig en steeds in de nabijheid der woningen aan te treffen. Ook de schoone in kleurschakering op onzen ekster gelijkende Garrulus caledonicus (hendingo) is vrij algemeen op het gebergte, waar men dikwerf het snerpend geluid hoort, dat hij onder gestadig op- en neerwaarts bewegen van den langen staart maakt. De vogel, die het meest algemeen over geheel noordelijk Celebes in menigte is verspreid, is de wokka-wokka (Corvus validus?); op alle plaatsen voorkomende, houdt hij 't liefst zijn verblijf in de dorpen, vooral daar waar passars zijn. Hij is een drieste roover van jong huisgevogelte en heeft dezelfde leef- en broeiwijze als de na verwante Europesche soorten. Klein gevogelte is op deze plaats en in de omstreek tamelijk schaars in soorten, daarentegen rijk in individus. Vooral geldt dit van den gatolla (Munia malacca), die in ontzaggelijke menigte rondom de huizen in de grasvelden en rietbosschen huist; hij leeft in zwermen, bouwt zijn rond kogelvormig nest op laag struik- en boomgewas en legt daarin tweemaal in 't jaar een vier- tot zestal witte eitjes. Insgelijks vrij algemeen zijn de velerhande, onder den naam van toetoepo (Dicaeum en Nectarinia) bekende vogeltjes. Met uitzondering van Nectarinia lepida, die meestentijds op de cocos- en sagoweerpalmen verblijf houdt, waar men hem dikwerf aan de bloemtrossen hangen ziet, houden zich deze Indische colibrietjes gaarne op bloeijende heesters en boomen op, wegens de insecten, die zich van het suikersap der bloemen voeden. Allen bouwen een zeer kunstig nest; dat van Dicaeum is in den vorm van een halfrond, van grasstelen gemaakt en bijzonder glad en net bewerkt; doch dat van Nectarinia is ruwer gebouwd, geheel gesloten, met eene kleine ronde opening aan het boveneinde, waarover als het ware een luifeltje uitsteekt tot wering van den regen. Dit nestje hangt steeds aan het einde der dunste takken of wel aan den steel van een blad, en bevat bij Nectarinia aspasia drie witte vuilbruin gewolkte, met enkele zwarte vlekken gestipte eitjes. De schoonste uit dit ondergeslacht, Nectarinia aspasia, welke op Amboina vrij al-

gemeen gevonden wordt, is hier veel zeldzamer. Daar de vele in dezen archipel wonende duivensoorten, op weinige uitzonderingen na, allen boschbewoners zijn, zoo is het weinig voorkomen van duiven, zoowel in soorten als in individus, een natuurlijk gevolg van de locale gesteldheid der landstreek. Ik erlangde dan ook geene andere soorten als Iotreron viridis, Treron vernans en Turtur chinensis, allen onder den naam van boeloehoeo bij den inboorling bekend. Laatstgenoemde is vooral menigvuldig en houdt zich bij voorkeur na den oogsttijd in de nabijheid van drooge rijstvelden op.

Van alle klassen der op Celebes levende vogels is èn aan soorten èn aan individus die der hoendervogels verreweg het armste. Uit het op Java in meerdere soorten voorkomende geslacht der patrijzen, dat op Celebes de oostelijke grens zijner verspreiding bereikt, erlangde ik tot heden alleen den kleinen biloe-biloeloe (Coturnix excalfactoria), die ook op Java en Sumatra leeft. Het is een aardig vogeltje, dat de gras- en allang-allang (Imperata spec:) velden bewoont en even als de Europesche kwartel voor den voet des jagers in snorrende vlugt langs den grond heen vliegt, op korten afstand weder neervalt en vervolgens door loopen aan zijn vervolger tracht te ontsnappen. Van het merkwaardige geslacht der maleoes (Megapodius en Megacephalon), dat gelijk Cacatua sulphurea slechts in zekere scherp begrensde localiteiten gevonden wordt, verdwaalt nu en dan een enkele herwaarts; bij de beschrijving van deze of gene plaats zullen wij later er breedvoerig over spreken.

Wij zijn thans tot die vogels genaderd, welke door hun overwegend aantal de vlakte in bijzondere wijze karakteriseren. Het zijn de steltloopers (Grallatores), die in en nabij de beide rivieren, op de rijstvelden, moeras- en weilanden in groote hoeveelheid worden aangetroffen. De reigersoorten (Ardea) nemen èn door grootte èn door getalsterkte daaronder de eerste plaats in en van hen erlangde ik: Ardea purpurea, intermedia, garzetta, jugularis, coromanda, javanica, cinnamomea en

sinensis. Verschillende dezer soorten, waarvan Ardea garzetta veelal bij troepen wordt gezien, treft men niet zelden bij elkander aan; door den inboorling niet verontrust wordende, kan men ze tot op korten afstand genaken, doch een paar malen gejaagd zijnde, worden ze schuw en zijn dan moeijelijk onder schot te krijgen. Ardea garzetta houdt zich veeltijds onder het grazende vee op, wegens de op de drekstoffen afkomende dieren en niet zelden ziet men een of meer dezer sneeuwwitte vogels op den kop of rug van een met slijk bemorsten buffel (Bos karibu) zitten. De inboorling geeft aan de grootere soorten den naam van toméo en aan de kleinere die van swekko.

Behalve de genoemde reigers levert de plaats en omstreek aan steltloopers nog op de pihndo (Parra gallinacea), de bentoela (Porphyrio melanoptera), de boeloïtoe of werie (Rallus striatus en celebensis), de boeloeoaha (Gallinula leucomelana), de tataö (Gallinula superciliaris), de tadoeidoei en de Ilalango (Charadrius en Tringasoorten. Op de waterpoelen, welke enkele plekken der streek bedekken, ziet men eindelijk als gast nu en dan een wild eend verschijnen.

Wat de overige dierklassen betreft, zoo ontbreekt het mij eensdeels aan de noodige kennis en anderdeels mis ik alle bronnen, om daarover even breedvoerig te kunnen handelen, als over de vogels en zoogdieren. Ik verwijs derhalve naar het verdienstelijke werk van den heer P. Bleeker *„Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel"*, waarin men op pag. 151 en volg. van het eerste en op pag. 337 van het tweede deel eene opgave der van Celebes bekende diersoorten vindt, die wel is waar met uitzondering der visschen zeer onvolledig en deels foutief is, maar evenwel ook veel goeds bevat. Ik zal deze nomenclatuur, welke nagenoeg identisch is met die van Gorontalo, slechts in enkele punten trachten toe te lichten.

Dat onder de reptiliën 't geslacht der Batrachii (kikvorschen), het talrijkst voorkomt, is alweder een natuurlijk gevolg van locale oorzaken. Het aantal dezer dieren is dan

ook verbazend groot en werkelijk oorverdoovend het geschreeuw, dat zij gedurende en kort na eene zware regenbui aanheffen. Nog rijker, vooral aan soorten, zijn de Arachniden (spinnen) en insekten vertegenwoordigd en van de laatsten de Coleopteren (kevers) en Lepidopteren (vlinders). Onder de Coleopteren trekken het meest de aandacht van den reiziger de groote, prachtig metaalglanzige boeahangga (Scarabeus atlas), waarvan het masker in den stam der cocospalm huist, zoomede eene minder groote fluweelroode calandra, wier masker zich binnen den stam der sagoweerpalm ophoudt. Beide zijn niet zelden, even als een paar groote Lamia. Meerdere kleine soorten van Scarabeën leven in de excrementen der buffels en runders, terwijl ook de geslachten Cicindela, Carabus, Cocinella, Brenthus, Mecocerus, Lucanus, Passalus, Cetonia, Melolontha, Elater, Buprestis, Hydrophilus en meer andere in meerdere of mindere hoeveelheid aangetroffen worden.

De omgeving der plaats is het rijkste aan Lepidopteren vooral op de bergachtige overzijde der rivieren. Slechts enkele dezer soorten, zoo als Papilio codrus, Danaïs chrysippus, Papilio hellenus, Papilia sarpedon, Diadema liria, Cynthia arsinoe en eenige meer, waren voor mij oude bekenden van Amboina en Ceram. Een overgroot aantal van andere soorten leeft ook op Java zoo als: Papilio coön, Papilio cresphontes, Papilio nox, Pieris valeria, Pieris corona, Iphias glaucippe, Danais chrysippus, Messaras eurymanthis, Minetra sylvia, Diadema lasinassa, Megistanis spec: Nyctalemon ovontes, Amathusia phidippus, Ergolis ariadue enz. Ornithoptera priamus en Papilio ulysses, beide uitstekend in kleurenpracht, welke de heer Bleeker in zijne lijst mede opnoemt, zijn bepaaldelijk nergens op Celebes te vinden, maar leven op Amboina en Ceram.

Van schelpdieren levert de omstreek van Gorontalo niets bijzonders op, hoofdzakelijk wegens het niet aanwezig zijn van koraalbanken en riffen.

Wat eindelijk het plantenrijk betreft, zij het voldoende aan te merken, dat de gewone tropische boomvormen en veldgewassen ook hier ter plaatse gevonden worden. Van enkele het

landschap meer karakteriserende planten zal melding gemaakt worden, daar waar zulks noodig is.

Na dit geografisch-natuurkundig gedeelte van dezen arbeid mogen eenige statistieke opgaven omtrent het rijk van Gorontalo volgen, toegelicht door eene beschouwing van den maatschappelijken toestand der bewoners. Dat de statistieke cijfers, hoewel uit officiële bronnen geput, onder reserve en alleen als approximatief moeten worden aangenomen, behoeft geen betoog.

Gorontalo is de zetel van een assistent-resident, de hoofdplaats van het rijk Gorontalo en sedert een paar jaren station voor een oorlogstoomschip ter beteugeling van den zeeroof in de Tomini-bogt. In meer beperkten zin bestaat het uit de kampongs of dorpen Ipilo, Bijawaoe, Liatto, Taloemolo, Limba en Heledoelaä, benevens het burger- en Boegineesche kamp; in ruimere beteekenis worden nog meerdere daaraan grenzende of in de nabijheid liggende dorpen gerekend tot de hoofdplaats te behooren. Deze laatste buiten rekening gelaten, bedraagt het bevolkingcijfer circa 4600 zielen, waaronder 41 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, eenige Chinezen en Javanen en 2400 Boeginezen.

Het rijk is verdeeld in de 5 districten:

Kota	met	Gorontalo	tot	hoofdplaats	en	10,200	zielen
Telaga	„	Bolila	„	„	„	12,100	„
Kabila	„	Padeboeala	„	„	„	9,400	„
Tapa	„	Taloeloboeto	„	„	„	3,500	„
Pagoeat	„	Bomboela	„	„	„	1,600	„
				een totaal	van	36,800	zielen.

Het district Kota bevat 32, het district Telaga 26, het district Kabila 26, het district Tapa 11 en het district Pagoeat 11 dorpen; de meest bevolkte dezer laatste hebben tusschen de 600 en 900, de minst bevolkte tusschen de 100 en 200 inwoners. De vier eerstgenoemde districten beslaan

het geheele middengedeelte der vlakte, zoo als boven reeds is aangestipt. Kota ligt in 't zuiden, Telaga in 't westen, Tapa in 't noorden en Kabila in 't noordoosten. Het district Pagoeat daarentegen beslaat eene buiten de vlakte meer om de west liggende landstreek. Het district Tapa bevat thans als onderdeel het vroeger zelfstandige miniatuurrijk Bolango, met eene bevolking van omtrent 500 zielen.

De volgende omstandigheid was de aanleidende oorzaak tot het opheffen van dit rijkje, dat een slechts klein gedeelte der vlakte besloeg. Aangelokt door de vruchtbaarheid van den grond hadden zich van lieverlede eene menigte Gorontalezen daar gevestigd en zich tusschen de Bolangorezen ingedrongen. Dit liep in den beginne nog al tamelijk rustig af, doch gaf later een onophoudelijk gehaspel en verwekte onrust. Daar die toestand hoe langer hoe erger werd, vroegen eindelijk de Bolangorezen, als de zwakste partij, vergunning hunne vroegere woonplaatsen aan het zeestrand ten oosten van Gorontalo weder te mogen betrekken. Deze vergunning werd hun gereedelijk verleend en zij verlieten aldus Bolango, dat nu door de Gorontalezen werd in bezit genomen en bij de verdeeling van het rijk in districten aan dat van Tapa werd toegevoegd. Dit gebeurde in 1862. De naam van Bolango, die veelal verkeerdelijk aan den langs den weg naar Modelido liggende kampong Taloeloboeto gegeven wordt, is thans de eenige herinnering aan dit verdwenen rijkje.

Alvorens een tafereel op te hangen van den tegenwoordigen maatschappelijken toestand der bevolking, zal het niet ondienstig wezen vooraf een en ander nopens den vroegeren staat daarvan te vermelden.

Voordat het rijk van Gorontalo bestond, waren in de vlakte en op het gebergte vele kleine negorijen, die ieder een eigen hoofd hadden, dat onafhankelijk was en slechts met de hoofden der overige negorijen in betrekking van vriend- of bloedverwantschap stond. Deze hoofden voerden den titel van taoe-daä (groote heer); alleen eenige hoofden van grootere negorijen voerden dien van olongia (radja). Onder deze laatsten be-

hoorden Hoenginaä, Loepoijo, Bilingata, Waboe, Biawaho en Padengo, waarvan weder de vier eerste de grootste waren. Verder bestond in het Kabila-gebergte eene negorij Holontalangé met een olongia als hoofd. Deze olongia, een bloedverwant van den olongia van Biawaho, was een schrander, ondernemend man; hij verliet het gebergte, kwam naar de vlakte af en huwde met de dochter van den olongia van Padengo. Vervolgens begaf hij zich ook naar Hoenginaä, Loepoijo, Bilingata en Waboe en wist het door overreding zoo ver te brengen, dat de verschillende olongia's, welke tot nu toe op zich zelf gestaan hadden, hem als hoofd erkenden. De overige negorijhoofden volgden dit voorbeeld en onderwierpen zich insgelijks aan het gezag van den olongia van Holontalangé. Aldus is het rijk van Holontalangé ontstaan, waarvan de naam na verloop van tijd in dien van Holontalo is overgegaan, zoo als het woord nog tegenwoordig door de inlanders wordt uitgesproken. Vreemdelingen hebben den naam van Holontalo later in dien van Gorontalo verbasterd.

De radja van Holontalo vestigde zich niet in de tegenwoordige hoofdplaats Gorontalo, doch stichtte een kampong op de helling van het gebergte tusschen Bolango en Boné, welke kampong Padengoboïdo (tampat bitjara) genaamd werd, omdat men aldaar overeengekomen was, zich met elkander tot een rijk te vereenigen. Later is de zetel van het bestuur overgebragt naar Dongingi, eene plaats digt bij het tegenwoordige Bolango gelegen en eindelijk, ten gevolge van de komst der Europeanen, naar de tegenwoordige hoofdplaats. Het aldus ontstane rijk werd spoedig magtig en onderwierp langzamerhand de geheele noordzijde van de Tomini-bogt tot aan Saoesoe. De verschillende hoofden verlieten nu hunne negorijen en vestigden zich op de hoofdplaats bij den radja. Daardoor werd echter de band verbroken, die iedere negorij zamenhield, het dagelijksch toezigt bestond niet meer en het verkrijgen van regt werd moeijelijk; aan de andere zijde was tusschen de verschillende negorijen door de vereeniging

tot één rijk eene toenadering ontstaan, die het onderling verkeer bevorderde. Langzamerhand gingen hierdoor de bewoners van dezelfde negorij uiteen en vestigden zich in naburige kampongs of op gronden van anderen, waardoor men echter daar het burgerregt niet verkreeg, maar altijd tot zijne oorspronkelijke negorij bleef behooren. Op het verkrijgen van gronden had de nieuw aangekomene geen regt, doch indien hij dit verkreeg, dan moest hij daarvan belasting opbrengen, welke belasting door het hoofd en zijne ondergeschikten werd gedeeld.

De verhouding der negorijhoofden tot den radja was niet die van ondergeschikte hoofden tot hunnen vorst, maar als van kleine radjas tot een oppervorst, die zij zich zelf gekozen hadden, en de vier voornaamste olongia's Hoenginaä, Loepoijo, Waboe en Bilingata stonden zelfs met den radja, die insgelijks den titel van olongia voerde, gelijk in rang. De radja was dus niets anders dan *primus inter pares*. Deze verhouding bestond in het begin dezer eeuw nog, zoodat het dikwerf gebeurde, dat indien een der kleine hoofden ontevreden was, hij zich van Gorontalo afscheurde en met zijne dertig of veertig onderdanen zich elders ging vestigen.

Bij het tot standkomen van het rijk was bepaald, dat bij overlijden van den eersten radja, de olongia van Hoenginaä hem in de waardigheid zou opvolgen. Deze laatste zou vervangen worden door den olongia van Loepoïjo, terwijl de olongia van Waboe de vierde en die van Bilingata de vijfde opvolger zou zijn. Doch ten gevolge van een huwelijk van den eersten radja, waaruit een zoon Olalie geboren werd, aan wien de olongia van Hoenginaä zijn regt op de opvolging afstond, verbleef dit rijk tot heden in de familie van den eersten radja, welke den geslachtsnaam Monoarfa draagt.

Na verloop van tijd ontstond er een tweehoofdig bestuur. Er werden twee radja's aangesteld, waarvan de een den titel van gouvernements-, de ander dien van negorij-radja voerde. Beiden woonden gezamenlijk met al de onderhoofden op de hoofdplaats. Ieder dezer laatsten had zijne eigene onder-

hoorigen, waarover hij alleen te gebieden had. Daarbij kwam, dat de beide radja's in rang gelijk stonden, en evenveel magt bezaten en dat verder een onder bevel der groote olongia's staand gedeelte der mindere hoofden, aan hun gezag onttrokken was. Ook gebeurde het dikwerf dat de beide radja's onderling en met de voornaamste hoofden overhoop lagen. Geen wonder dus, dat onder zulke omstandigheden ongehoorzaamheid en willekeur de bovenhand kregen en daaruit een toestand van wanorde en achteruitgang geboren werd, welke dit zoo gunstig voor ontwikkeling gelegen rijk met algeheelen ondergang bedreigde. Door het opheffen der waardigheid van negorij-radja in 1856, de afschaffing van het pandelingschap en der slavernij en door eene betere regeling van het bestuur werd deze achteruitgang nog in tijds gestuit en Gorontalo gaat thans weder onder behoorlijk toezigt en leiding van het gouvernement eene schoone toekomst te gemoet.

Beschouwen wij nu den tegenwoordigen toestand, dan vinden wij vier standen, welke de inlandsche maatschappij zamenstellen: de bangsa, walialie, toeangoliepoe of balla-balla en de wato, de vroegere slaven en afstammelingen daarvan. Tot de bangsa behooren de radja, de voorname hoofden en hooge geestelijkheid met al hunne afstammelingen; onder de walialie worden gerangschikt de niet tot de bangsa behoorende hoofden en priesters, zoo mede de hier bijzonder talrijke adel en andere personen van invloed en vermogen; terwijl eindelijk onder toeangoliepoe en wato al het overige volk, dus de mindere klasse, begrepen wordt.

Het hoofd dezer aldus zamengestelde maatschappij is thans nog de radja, die het rijk bestuurt onder leiding en naauwlettend toezigt van den assistent-resident. Het spreekt van zelf, dat deze laatste, bijaldien hij op de hoogte zijner taak is, den impuls geeft, en de radja niets anders is dan de gehoorzame uitvoerder van den wil van den assistent resident. Met het volste regt kan men dus van den vorst zeggen: *Il règne, mais ne gouverne pas.* Tot teeken van zijn rang voert hij een met oranjezijde overtrokken zonnescherm en krijgt, wanneer

hij een officiëel bezoek bij den assistent-resident aflegt, een salut van negen kanonschoten. Ieder mindere, onverschillig van welken rang, is thans gehouden aan zijne bevelen te gehoorzamen, welke, bijaldien het gewone zaken betreft, door hem alleen worden uitgevaardigd. Geldt het echter zaken van meer algemeen belang, zoo roept de radja den rijksraad bijeen, om daarover te beraadslagen. Deze raad bestaat uit tien leden, de vier groote olongia's of marsaole's en zes mindere hoofden en wordt bij bijzondere gelegenheden door den assistent-resident gepresideerd; hij had in vroegere tijden veel grooter magt dan tegenwoordig en kon den zich aan een of ander misdrijf schuldig gemaakt hebbenden vorst beboeten en zelfs in zijn rang schorsen.

Na den vorst zijn de marsaole's — gewoonlijk, doch ten onregte masolie genoemd — de aanzienlijkste personen in het rijk, al bekleeden zij ook niet den tweeden rang. Zij zijn de afstammelingen der vroegere olongia's van Hoenginaä, Loepoijo, Bilingata en Waboe en voerden eertijds den titel van olealolipoe (stutten van het rijk). Tegenwoordig zijn zij districthoofden en hebben zitting in den rijksraad.

Op de marsaole's volgen de walapoeloe's, die met het toezigt over verscheidene dorpen belast zijn en grootendeels tot de bangsa behooren. Hunne waardigheid is van lateren oorsprong en werd ingesteld ten gerieve der mannelijke bloedverwanten van de vorsten en rijksgrooten.

Den laagsten rang in de bestuurs-hierarchie bekleeden eindelijk de kimelaha's of taoedaä's, welke eenvoudig kamponghoofden zijn.

Behalve deze rangen bestaan nog enkele hoofden, die den titel van olongia voeren; het zijn de afstammelingen van overwonnen en met hunne onderhoorigen naar Gorontalo overgebragte hoofden, die als vasallen van den radja het bestuur over hunne onderhoorigen bleven behouden. Zij staan overigens niet hoog in aanzien en hun aantal neemt hoe langer hoe meer af.

Alle personen, welke den eenen of anderen der vermelde

rangen bekleeden, oefenen, zoo als wij zagen, een meer of minder uitgebreid gezag over het volk uit. Er bestaan echter nog andere rangen, die alleen met werkzaamheden van administratieven aard belast zijn en zich volstrekt niet met bestuurszaken mogen inlaten. Dit is in de eerste plaats de djoegoegoe, de eerste in rang na den vorst, ofschoon minder aanzienlijk dan de marsaole's. In vroegere tijden droeg hij den naam van foefoehoe (oudste broeder), waaruit later de naam djoegoegoe door verbastering is ontstaan. Hij voerde het toezigt over de uit de bogt overgebragte olongia's. Thans houdt hij de administratie bij en is belast met de inning der belastingen. Onder den djoegoegoe staat de woe-oe (hoekom) en de tolomato, welke men eerste en tweede bode zou kunnen noemen. Daarop volgt de pangangata, als het ware de ceremoniemeester; op dezen de palabila of uitroeper; en eindelijk de doeloetoelie (djoeroetoelie) of schrijver. Tijdens de invoering der koffijkultuur werd eindelijk nog de betrekking van mantrie-koffij gecreëerd, waaraan eene bezoldiging van gouvernementswege verbonden is.

Ook de krijgmanstand had en heeft thans nog in deze maatschappij zijne vertegenwoordigers, die eveneens in onderscheidene rangen gesplitst zijn. Aan het hoofd der krijgsmagt staat de kapitan-laut, die in oorlogstijd een onbeperkt gezag voerde en gelijk de djoegoegoe minder in aanzien dan de marsaole's, evenwel in rang onmiddelijk op den djoegoegoe volgde. Als quasi-officieren waren aan hem ondergeschikt een alferez, een majoor en twee pahalawans, terwijl de kapala-soldadoes in soortgelijke positie stonden als onze onderofficieren. Sedert het rijk van Gorontalo geen oorlog meer op eigen hand mag voeren, hebben al deze rangen weinig te beteekenen. De eenige dienstverrigting der verschillende personen bestaat thans in het bewaken van den persoon en de goederen van den oppervorst. De titulaturen van kapitan laut, alferez, majoor en kapala-soldadoe zijn even als die van marsaole aan het Ternataansche rijk ontleend.

De bevolking belijdt het mohammedanisme, dat hoogst

waarschijnlijk door Boeginesche priesters herwaarts is overgebragt. Evenwel zijn de Gorontalezen in 't algemeen geene stipte navolgers der leer van den profeet; zij zijn slechts mohammedanen in naam en weten van de godsdienst niet veel meer dan dat het verboden is varkensvleesch te eten. Het aantal priesters is zeer groot en in verhouding tot de bevolking veel te talrijk, hetgeen natuurlijk voor deze bezwarend is, daar toch velen ten koste der bevolking leven. Gelukkig zijn de meesten zeer onkundige lieden en is fanatisme bij hen nog geheel onbekend. Hadjies zijn er slechts drie. Aan het hoofd der priesterschaar, doch evenwel geheel daarvan afgescheiden, staat de toean-daä (heer der heeren), een bijzondere, alleen aan het Gorontalesche rijk eigene rang. Hij is bij alle plegtige godsdienstige gelegenheden tegenwoordig en staat in bijzonder aanzien. De eerste in rang van de werkelijke priesters is de kalim en de mapoeti (moefti), beide uitleggers van den koran; op hen volgt de hakimoe (hakim), die buiten zijne godsdienstige ambtsverrigtingen ook belast is met het toezigt op de maten en gewigten. De vier imamoes (imams) en de vier seraä-daä's bekleeden den vierden rang; zij houden eene soort van opzigt onder het gebed. Na hen komen de beide hatiebies (chatib), de voorlezers in de kerk, de bilale, dien men met onzen koster zou kunnen vergelijken, en een honderdvijftigtal kasisies, welke de gewone priesterlijke handelingen in de kampongs verrigten. Eindelijk zijn er nog twaalf païlies (knechts), die den tempel zuiver houden, water scheppen en aandragen en alle soortgelijke mindere diensten verrigten.

De hoofden worden verkozen uit de familie, die aanspraak op de betrekking heeft. Bij vacature van het ambt van radja, djoegoegoe, kapitan-laut of marsaole wordt een drietal gekozen door de daartoe bevoegde personen en een dezer kandidaten benoemd. De radja wordt door het gouvernement aangesteld, de overigen door den resident van Menado. De mindere hoofden worden door het rijksbestuur zelf gekozen en aangesteld. Niet ieder kan echter tot alle ambten benoemd

worden. Tot dat van radja zijn verkiesbaar de afstammelingen van den eersten radja van Gorontalo en van zijne opvolgers. Deze afstammelingen dragen den titel van prins. De naaste in bloedverwantschap heeft de meeste aanspraak. Met al de overige ambten tot dat van kimelaha toe is zulks eveneens het geval. De radja wordt verkozen door de vier marsaole's, de kimelaha's en een paar olongia's. Als de kiezers verzameld zijn, wordt eene lijst opgemaakt dergenen, die benoembaar zijn. Gebeurt het, dat onder de kiezers zelf benoembaren zijn — en dit is gewoonlijk met de marsaole's het geval — dan worden deze verzocht de vergadering te verlaten. Weigert men dit te doen, dan is zulks een bewijs, dat men niet benoemd wil wezen.

Gewoonten, instellingen en wetten zijn wel is waar op mohammedaansche leest geschoeid, doch desniettemin nog sterk vermengd met heidensche en oud-hollandsche gebruiken. Zoo is bijvoorbeeld het geloof nog zeer algemeen aan kwade geesten, welke de oorzaak zijn van ziekten en ongelukken. Verder bestaat de gewoonte bij belangrijke ondernemingen den uitslag daarvan naar het geluid van zekere vogels (boerong pertjaya) vooraf te beoordeelen en daarnaar zich te regelen, zoo als dit vooral bij de Dajakstammen op Borneo in zwang is. Voorts krijgt ieder kind, dat den ouderdom van één jaar bereikt heeft, een oud-heidenschen naam, gevoegd bij den mohammedaanschen, welken het zeven dagen na de geboorte ontving. Eindelijk dragen bij sterfgevallen mannen en vrouwen, die tot de familie des overledenen behooren, over hunne dagelijksche kleeding, tot teeken van rouw, een stuk boomschors (foeya), of wel in den haarwrong een lap dezer schors, behalve meer andere heidensche gewoonten.

De armoede, waaraan deze afdeeling reeds lang ten prooi is, heeft op de zeden, welke nimmer zeer streng schijnen geweest te zijn, een nadeeligen invloed uitgeoefend, zoodat de prostitutie zeer algemeen is. Zelden wordt een huwelijk, zelfs onder de bangsa-radja's aangegaan, zonder voorafgaande

zwangerschap; velen huwen niet, doch leven met bijzitten. Bij huwelijken wordt een koopprijs betaald aan de familie der bruid en hebben zeer vele en langdurige plegtigheden plaats, die met groote onkosten gepaard gaan, hetgeen mede eene hoofdoorzaak is, dat vele mannen niet huwen, doch in concubinage leven. Reeds vóór het huwelijk gaat de jongeling bij zijne aanstaande vrouw inwonen, en indien de getrouwde vrouw eenigen tijd na het huwelijk zich naar de woning van den man begeeft, worden nieuwe plegtigheden vereischt. Bij het betrekken van een nieuw huis, bij geboorten, bij het huwbaar worden der meisjes hebben mede verschillende plegtigheden plaats.

De regtspleging geschiedt volgens de in den koran opgenomen voorschriften, doch gewijzigd naar de daaromtrent van gouvernementswege uitgevaardigde wetten en bepalingen.

Wat het grondbezit aangaat, hadden de verschillende negorijen tijdens de oprigting van het rijk, ieder hunne eigene gronden, die door het hoofd en de bevolking gemeenschappelijk bezeten werden, hetgeen duidelijk blijkt, daar geen belasting werd opgebragt als door degenen, die zich uit andere negorijen op dien grond vestigden, welke belasting alsdan door het hoofd en de bevolking gedeeld werd. De bevolking bewerkte de gronden voor het hoofd. Langzamerhand echter was deze in de meeste negorijen geheel uiteen gegaan, zoodat ten laatste geene kampongs meer bestonden, doch alleen hoofden, die op de hoofdplaats woonden en onderhoorigen, die regts en links verspreid waren. Noodwendig moest deze verandering van toestand ook eene aanmerkelijke wijziging van het grondbezit ten gevolge hebben. De bangsa-radja, die langzamerhand talrijk werd en de overige adel maakten zich van de beste en meeste gronden meester en bleven, vadzig van aard, veelal nalatig in het bebouwen dier gronden. In de laatste jaren is ook hierin aanmerkelijke verbetering gekomen. De gronden worden verkocht en verpand, zonder dat daarvan eenige aangifte wordt gedaan. De oogst wordt dikwijls lang, voordat de aanplant tot rijpheid is gekomen, van de hand

gezet en soms verdobbeld. Het geven van voorschotten op het gewas geschiedt veelvuldig. Verhuur van gronden of het bewerken daarvan voor een gedeelte van den oogst vindt weinig plaats.

Zoo als dit bij iedere meer of min geregelde, op eenen meer of minder hooge trap van beschaving staande, maatschappij het geval is, is ook de bevolking van dit rijk aan zekere opbrengsten of belastingen onderworpen. Gedurende de gedwongen goud-leverantie (waarover later) werden van gouvernementswege voorschotten in geld gegeven en was men daarvoor verpligt, goud te leveren, berekend tegen *f* 16 koper de reaal. Een ieder was tot deze levering gedwongen, zoowel adelijken als geringe lieden, zoodat deze lasten ten behoeve van het gouvernement, ten minste in naam, door ieder gelijkelijk werden gedragen. Na het ophouden der goud-leverantie, werd een contract gesloten, waarbij bepaald werd, dat de belasting (hassil) aan het gouvernement in geld zou worden opgebragt, ten bedrage van *f* 5 's jaars per hoofd. In deze belasting was alleen de arme niets bezittende bevolking aangeslagen; zij, die de meeste bezittingen hadden, de adelijken, bleven daarvan vrij gesteld. Zij werd dan ook nimmer ten volle geïnd en ging in de laatste jaren bovendien nog achteruit. Het is zeer moeijelijk op te geven, wat de bevolking opgebragt heeft en nog opbrengt ten behoeve van het rijk en de hoofden. In vroegere jaren vorderden deze laatsten alleen belasting van degenen, die den grond bebouwden en niet hunne onderhoorigen waren. De belasting bedroeg $^1/_{10}$ van den oogst en moest met de onderhoorigen gedeeld worden, hetgeen echter wel langzamerhand zal zijn nagelaten. De radja kreeg een gantang rijst (8 pond) van ieder huisgezin en had nog eenige andere toevallige inkomsten, door de hadat gewettigd, als: omstreeks $^1/_{16}$ reaal goud van degenen, die goud gingen graven, *f* 15 wanneer hij een huisbezoek bij een hoofd of mindere ging afleggen en meer dergelijken.

De djoegoegoe kreeg, als zijnde geen oorspronkelijk hoofd in Gorontalo, niets dan hetgeen de radja hem gaf.

De kapitan-laut had mede geene andere inkomsten dan dat ieder, die uit de gevangenis ontslagen werd, verpligt was, hem een dukaton te geven.

Nadat reeds vroeger, in 1820, proeven genomen waren met de invoering van een beter stelsel, kwam op aandrang van het gouvernement in 1837 eene regeling tot stand. Men verdeelde al de klappa-boomen (kokospalm) van het rijk in drie deelen; van een deel vorderde de radja de belasting à 4 duiten per boom 's jaars; eene gelijke belasting werd van het tweede deel ten behoeve van het rijk geheven en het derde deel was voor den djoegoegoe en de marsaole's. Van een sagoweerboom moest opgebragt worden 1 duit 's jaars, van miloe (maïs) $^1/_{10}$ van de opbrengst en van padi 10 gantangs per rijstveld. De opbrengst van een en ander moest op de navolgende wijze verdeeld worden, als: een deel voor den radja, een voor het rijk en een voor den djoegoegoe en de marsaole's. De kapitan-laut kreeg niets. Deze regeling heeft echter slechts in naam bestaan, aangezien men niet in staat was de belasting behoorlijk te innen. In 1853 werd bepaald, dat slechts 5 gantangs van ieder rijstveld zouden gevorderd worden. In 1859 bedroegen de inkomsten $10^0/_0$ van de ten behoeve van het gouvernement opgebragte hassil of belasting *f* 785.56, verdeeld als volgt:

aan	den	radja	$^4/_{20}$
„	„	djoegoegoe	$^1/_{20}$
„	de	marsaole's	$^2/_{20}$
„	„	walapoeloe's	$^6/_{20}$
„	„	kimelaha's	$^7/_{20}$.

Verder werden geïnd 4350 gantangs padie, hetgeen omstreeks bedragen zal 2000 gantangs rijst van 8 Ned. ponden ieder of circa 120 pikols. Hiervan heeft de radja ontvangen 1800 gantangs en het overige is door den djoegoegoe en de marsaole's gedeeld. In 1858 had de geheele opbrengst slechts 400 gantangs bedragen en ook de belasting op de klappaboomen bragt weinig op. De radja ontving nagenoeg *f* 20, de

djoegoegoe en marsaole's ieder circa *f* 10 's maands en de kapitan-laut niets. Deze belastingen worden niet door de kamponghoofden geïnd, doch ieder belast met de inning een of ander door hem vertrouwd persoon. De passar te Gorontalo bragt circa *f* 8 koper op, waarvoor benoodigdheden voor het rijk werden gekocht; van sagoweerboomen werd niets opgebragt, van kapas evenmin, van suikerriet en maïs niets noemenswaardig. Het is duidelijk dat de radja en andere hoofden van zulk een gering inkomen niet leven kunnen en andere middelen van bestaan moeten hebben, om in het te kortkomende te voorzien. Allen hebben wel is waar rijstvelden en eenigen aanplant van kakao- en andere vruchtboomen, zij zijn echter arm, de radja en sommigen zelfs zeer arm. De mindere hoofden hebben geene bepaalde inkomsten, doch leven van de opbrengst hunner tuinen en van hetgeen zij de bevolking afpersen. De ten behoeve van het gouvernement opgebragte belasting werd mede door vele dezer laatsten achtergehouden door gebrek aan behoorlijke contrôle; een natuurlijk gevolg van den politieken staat van het rijk en van zijne verhouding tot het gouvernement.

Het hoofdvoedsel van den Gorontalees is in de eerste plaats miloe (maïs, binté) en in de tweede plaats rijst (palé); sago (labia) wordt slechts in geringe hoeveelheid genuttigd even als aardvruchten. Van de verschillende maïssoorten plant men hier 't liefst de kleinere, die wel is waar vruchten van inferieure kwaliteit, doch schielijker produkt geven dan de hooger opschietende. Het zijn vooral twee soorten, waarvan de eene in zestig, de andere in honderd dagen tijds vrucht geeft; de laatste dezer is de beste en meest gewilde. Van beide soorten verkrijgt men tweemaal in 't jaar vrucht; na iederen oogst blijft het veld gedurende drie maanden onbebouwd liggen, doch wordt herhaaldelijk omgespit en gemest. De gantang miloe kost thans in gewone tijden 16 duiten.

De rijstkultuur, waarvoor dit land zoo bijzonder geschikt is, is in de laatste jaren door eene epidemische ziekte onder het ploegvee zeer achteruit gegaan; de plant wordt op natte

gronden (panimbang) geteeld, zonder dat men haar op bijzondere beddingen vooraf uitzaait. Ook van dit gewas, dat eene groote menigte verscheidenheden geeft, teelt men hier twee soorten, de palelobalo-aloeoe en de pale-lobalo-bindalahé, welke beide in zes maanden tijds vrucht afwerpen. Algemeen wordt slechts eens in 't jaar uitgezaaid en wel door een ieder naar verkiezen. Na den oogst laat men de velden meestal vier à vijf maanden met rust; alleen op de hooger gelegen gronden wordt miloe als tweede gewas geplant. De velden worden met een zeer eenvoudigen ploeg omgewerkt en nagenoeg op gelijke wijze besproeid, als op Java. De gantang rijst, die in vroegere jaren voor acht duiten verkrijgbaar was, kost op dit oogenblik vijftig centen. Het thans jaarlijks ingeoogste produkt is niet voldoende voor de behoefte; het ontbrekende wordt aangevuld met rijst, welke Boegineesche handelaars uit de in de Tomini-bogt liggende landen aanvoeren. Sago, die niet in de vlakte groeit, wordt van elders aangebragt, vooral van Pagoeijama en Pagoeat. Op de hoofdplaats kost de fardo (24 pond) bij inkoopprijs van acht duiten veertig centen.

Van aardvruchten kweekt men katalla (Convolvulus batatas) en aardappellen (Solanum tuberosum), welke laatsten op aansporen van den tegenwoordigen assistent-resident eenige jaren geleden zijn gepoot en thans welig tieren. De pikol daarvan kost gemiddeld zeven à acht gulden.

Als toespijs gebruikt de bevolking, zoo jong als oud, eene groote hoeveelheid kokosnoten; groot is ook het gebruik van onrijpe en halfrijpe vruchten en het is daaraan toe te schrijven, dat de olie, die buitendien reeds in onvoldoende hoeveelheid wordt aangemaakt, niettegenstaande het groot aantal boomen, alles behalve goedkoop is. De kalappa (bongo), waarvan thans in dit rijk 140,000 vruchtgevende boomen zullen wezen, is in de laatste jaren in aantal verminderd; de noot kost thans in stede van een duit twee centen en de bottel olie in stede van zes duiten zestien centen. Tot versnapering nuttigt de inboorling vruchten en voornamelijk

suikerriet (patodoe) in enorme hoeveelheid. Van dit laatste kost de stok een à twee duiten.

Daar de naaste omgeving van Gorontalo weinig wild oplevert, is vleesch een zeldzame schotel bij den kleinen man; daarentegen gebruikt hij eene des te grootere hoeveelheid visch, die in het meer van Limbotto gevangen en dagelijks naar de hoofdplaats ter markt gebragt wordt. Deze laatste is vooral in den vooravond druk bezocht en voorziet in de dagelijksche behoefte der bevolking. Oude duiten en zoogenaamde „kepping ajam," waarvan nog eene belangrijke hoeveelheid onder de bevolking der Tomini-bogt circuleert, is het meest gewilde betaalmiddel.

Zout maakt de inlander zelf en hij geeft aan het zijne boven het onze de voorkeur; het is redelijk wit, vast van korrel, doch eenigzins bitter van smaak en kost per stukje van 3 duim vierkant een duit.

Behalve de opgenoemde kultuurgewassen verbouwt de Gorontalees nog kakao, koffij, boomwol of kapas (tiopo) en indigo (enté). Even als in de Minahassa is ook hier de kakaoteelt, die een rijke bron van inkomsten voor het land had kunnen worden, nagenoeg geheel teniet gegaan. Even slecht staat het met de koffijkultuur, ofschoon ten gevolge van andere omstandigheden. Want dewijl daar de oorzaak te zoeken is in kleine snuitkevers, welke de vrucht vernielen, ligt ze hier eensdeels daarin, dat men de tuinen in de vlakte aangelegd heeft en anderdeels in den toestand der maatschappij zelve en in hare verhouding tot het gouvernement. Ook de aanbouw van kapas, die vroeger vooral langs den oever der Boné-rivier als tweede gewas geplant werd, is door onverschilligheid der bevolking achteruit gegaan. Indigo wordt slechts in kleine hoeveelheid aangekweekt en kost zestien duiten de gantang-bladen.

Zondert men het weven van kleedjes uit, dan is de Gorontalees verre van bedreven in handwerken en ambachten; wel is waar zijn er goud- en ijzersmeden, timmerlieden en metselaars, doch het werk, wat ze verrigten, kan, ofschoon aan de behoefte voldoende, evenwel den toets niet doorstaan.

In sommige vrouwelijke handwerken daarentegen, als haak- en vlechtwerk en het weven, heeft men een vrij hoogen trap van volkomenheid bereikt, vooral wat het laatste aangaat. Als grondstof voor het weven gebruikt men gedeeltelijk garen van inlandsche boomwol, hier gemaakt, gedeeltelijk ingevoerd garen (benang costa). Om den hier gemaakten draad te verwen bezigt men plantaardige kleurstoffen, welke het land oplevert, voor blaauw indigo (Indigofera tinctoria), voor rood mengkoedoe (Morinda citrifolia) en voor geel koenjiet (Curcuma longa). Het weefgestoelte zelf is hoogst eenvoudig. Ofschoon nagenoeg in ieder huis een dergelijk werktuig te vinden is, is het provenu daarvan niet voldoende voor de behoefte en wordt nog jaarlijks eene betrekkelijk groote hoeveelheid katoenen stoffen van elders aangebragt en gesleten. Ook is de prijs der kleedjes gestegen, ten eerste wegens de duurte van en het gebrek aan katoen in Europa, en ten tweede wegens de sterke vermindering van den aanplant. Eindelijk wordt ook nog al werk gemaakt van het vlechten van doosjes (kabila), kisten (bako), spijsdeksels (diepoehoe), hoeden (tohroe) en matten (amongo) uit boomschors, bamboe, pandanus- en palmbladen.

De kleeding van beide seksen is hoogst eenvoudig en bestaat bij de mannen in hoofddoek, mouwvest en kniebroek, bij de vrouwen in een bovenhemd met onderkleed; mannen en vrouwen dragen veelal een omslagdoek over de schouders. Wanneer aanzienlijken en hoofden in het publiek verschijnen, komen zij rijker gekleed voor den dag; half volgens Europesche en half volgens inlandsche wijze uitgedost. De versierselen zijn eenvoudig en lomp; het zijn arm- en halsbanden, oorhangers, knoopen, ringen en haarspelden, naar rang en vermogen van meerder of minder kostbare grondstoffen gemaakt.

Feestelijke gelegenheden worden door dans en zang opgeluisterd, doch hebben voor den Europeschen toeschouwer weinig aanlokkelijks. Alleen de kleeding der handelende personen, vooral die der mannen, is niet onbevallig; ze is steeds

eigendom van een of ander hoofd. Ook de soldadoes met hunne officieren zijn, wanneer de radja een feest geeft, op bijzondere wijze uitgedost; dan ziet men ook een enkele met koperen schild en helm, het eerste van oud-Ternataansch maaksel, de tweede (taoboetaoe) eene antiquiteit uit de zeventiende eeuw van Portugeschen of oud-Hollandschen oorsprong.

Van wapentuig bezitten zij schild (ronggo), lans (totoboeo), houwer (bangko), dolkmes (baladoe) en schietgeweren, zoomede kanonnen van verschillend kaliber. Al wat daarvan hier ter plaatse vervaardigd is, munt in niets uit; de schilden alleen maken daarop eene uitzondering, welke van ligt hout vervaardigd en aan den buitenkant met bokkenhaar, schelpjes en parelmoerstukjes versierd, er werkelijk net uitzien.

In beschaving en verstandsontwikkeling zijn hoofden en minderen nog zeer achterlijk, vooral de adelijken, welke lui, vadsig en aan het amfioen schuiven in hooge mate verslaafd, hoegenaamd geene pogingen in het werk stellen, om uit dien toestand te geraken. Een voorbeeld onder honderden strekke ten bewijze van de hier heerschende onwetendheid. De radja vroeg eens in vollen ernst, of de koffijboon behalve tot bereiding van drank en de vervaardiging van buskruid ook nog tot meer andere doeleinden dienstig was en op welke wijze men er buskruid van maakte.

Over het algemeen is de landstreek gezond en staat de geboorte tot de sterfte in gunstige verhouding, vooral sedert de invoering der vaccine en de plaatsing van een officier van gezondheid in de afdeeling. Koortsen en diarrhoeën zijn de meest voorkomende ziekten. Alle ziekten worden volgens heerschend bijgeloof door kwade geesten te weeg gebragt, en dikwerf hoort men de zieke met het ernstigste gelaat vertellen, dat eene kat, een hond, rat, vogel, zelfs een gedroogde visch hem gedurende den koortsaanval bij de haren was komen trekken en van de eene naar de andere plaats had gesleept. Lijders aan jichtiosis (toeobo) en lepra (foetoengo) zijn er ook; voor de laatsten bestaat een afgezonderd gesticht te Modelomo aan het strand ten oosten der hoofdplaats, al-

waar een twintigtal lijders onder opzigt van een hoofd van gouvernementswege verpleegd worden.

De huizen zijn hoogst eenvoudig uit ligte materialen gebouwd naar een door den tegenwoordigen assistent resident opgegeven model, dat echter naar mijn gevoelen voor dit klimaat alles behalve doelmatig kan genoemd worden. Huizen in oorspronkelijk Gorontaleschen trant gebouwd, zoo als men ze op den voorgrond der aangehaalde teekening van Reinwardt ziet, bestaan thans niet meer.

Dewijl in de handelsbeweging, in- en uitvoer geene noemenswaardige verandering gekomen is sedert het tijdstip, waarop de heeren Bleeker en van der Crab hunne reisverhalen schreven, verwijs ik kortheidshalve naar de door die heeren met vlijt zamengestelde werken, waarin men dienaangaande naauwkeurige opgaven kan vinden.

Bij eene bevolking, die eeuwen lang onder zwaren druk van de hoofden en den adel heeft gezucht, kan men onmogelijk verwachten nu reeds een zekeren welstand te bespeuren na het korte tijdperk, dat het tegenwoordige van dien tijd van ellende en onderdrukking scheidt. Doch de sporen van verbetering in dezen bestaan ontegenzeggelijk ten gevolge van het naauwere toezigt van gouvernementswege, waaraan land en volk thans onderworpen is. Het is hier de geschikte plaats om eene welverdiende hulde toe te zwaaijen aan den tegenwoordigen assistent-resident, den heer B. van Baak, die met ijver en volharding den van zijne voorgangers overgenomen Augiusstal zoo veel zulks mogelijk was zuiverde en orde en regelmaat bragt in den chaos, waarin de maatschappij gedompeld was.

Ter voltooijing van het opgehangen tafereel blijft ons alleen nog over het geven eener schets in korte trekken der ligchaams- en zielshoedanigheden van den inboorling. Van gestalte is hij van middelmatige lengte, wel geproportioneerd en geelachtig bruin van kleur; het gelaat vertoont bij vele individus de bekende Boeginesche trekken, breed voorhoofd, diepliggende oogen, uitspringende wangbeenderen en smalle kin.

Onder de meisjes en jonge vrouwen vindt men vele, die men werkelijk schoon mag noemen. Van inborst is de Gorontalees zacht en gemakkelijk te leiden, doch door langdurige onderdrukking en op het voorbeeld der hoofden en van den adel lui en onverschillig. Hij is tegen vermoeijenis gehard, een goed paardrijder en daar waar het wezen moet ook een dapper strijder; ofschoon oud en jong gaarne arak en sagoweer (palmwijn, uit het sap van Arenga saccharifera gebrouwd) drinkt, kan men hem evenwel volstrekt geen dronkaard noemen. Dat hij eindelijk niets kwaads in een leugen ziet en hoogst diefachtig is, ligt minder in het karakter zelf dan in omstandigheden buiten hem, die van kinds af op hem werken.

Wat de taal betreft, welke ook over een groot gedeelte van Noord-Celebes gesproken wordt, daarover zal, onder bijvoeging eener beknopte woordenlijst, aan het einde dezer verslagen gehandeld worden.

II.

UITSTAP NAAR MODELIDO.

Na een verblijf van ruim eene maand op de hoofdplaats, gedurende welken tijd mijn onderhebbend personeel de omstreek druk geëxploiteerd had, begaf ik mij op den 8en Mei naar de vallei van Modelido in de hoop, daar natuurkundige voorwerpen te kunnen verzamelen, verschillende van die, welke tot nu de omstreek van Gorontalo mij opgeleverd had. De weg derwaarts, die op eene lengte van 12 paal kan geschat worden, loopt regt noordwaarts op over de vlakte, snijdt halver weg de lief gelegen kampong Taloeloboeto of Bolango en eindigt twee palen verder aan den voet van het gebergte in een voetpad, dat den reiziger achtmaal door de bedding der Tapa en tweemaal door die der Longalo voert, welke laatste rivier de vallei in hare lengte doorstroomt. Zij ligt circa 200 voet boven de oppervlakte der zee en is van de voorbergen omsloten, die langs den noordkant der vlakte oprijzen; haar bodem is golvend en de haar omringende heuvelruggen bereiken eene hoogte van omtrent 200 voet. De grond bestaat nabij de rivier uit klei en zand, hooger op uit klei met eene humuslaag overdekt en is bij uitnemendheid vruchtbaar. Sedert een drietal jaren maakt de vallei het hoofdgedeelte uit van een stuk land, dat door de bevolking aan twee

Europeesche ondernemers in huur is afgestaan tot aanplant van kakao en andere kultuurplanten. Een flink, ofschoon uit ligte materialen opgetrokken, heerenhuis met de noodige bijgebouwen in de onmiddellijke nabijheid der rivier staande, strekt tot verblijf der eigenaren. De bodem der vallei is thans voor een groot gedeelte in kultuur gebragt en levert een vriendelijk kontrast op met de haar omringende heuvels, welke in woeste schoonheid onder weelderigen plantengroei als het ware bedolven liggen.

De Longalo, verder naar boven Modelido-rivier genaamd, stroomt door de vallei in zuidoostelijke en vervolgens in zuidelijke rigting; nabij het woonhuis heeft zij eene breedte van 40 el met eene diepte, die van 2 tot 7 voet afwisselt. Zelfs bij gewonen waterstand heeft zij een tamelijk sterken val en haar water, dat over eene bedding van rolsteenen en zand stroomt, is meestal klaar en helder; zij stort zich op $^3/_4$ paal afstands van het établissement in de Tapa- of Bolango-rivier.

Onmiddellijk na mijne installatie stelde ik mijne jagers aan het werk, liet ze daarmede, de zondagen uitgezonderd, dagelijks voortgaan en erlangde zoodoende menig merkwaardig, in de vlakte nog niet waargenomen voorwerp. Zoo werd mijne verzameling verrijkt met eenige eekhorens (Sciurus rubriventer en murinus), tendelango der inboorlingen, waarvan de eene kleinere soort menigvuldig, de andere veel zeldzamer wordt aangetroffen. Van vogels verkreeg ik onder het viertal hier levende papegaai-soorten voor het eerst de beide naverwante Prioniturus platurus en flavinucha (iliïli), die geenszins zeldzaam zijn, zoomede de nog menigvuldiger voorkomende oengoengo (Centropus celebensis). Deze laatste is bijzonder merkwaardig door zijn eigenaardig geschreeuw, dat ik reeds te Gorontalo dikwerf over dag had gehoord; men zou het kunnen nabootsen door het tien à twaalf maal met volle stem uitgeroepen woord „hoehoe," tegen het einde sneller en met dalenden klank uitgesproken. Uit de verte gehoord, heeft het wel eenige overeenkomst met de stem van sommige Hylobates-

soorten, doch met zachteren klank. Eene andere zwarte koekoek-soort, Cuculus (Eudynamus) melanorhynchus, geenszins zeldzaam, zag ik thans voor het eerst, zoomede eenige ijsvogels (Alcedo melanorhyncha en cyanotis). Van de beide op Celebes inheemsche jaarvogels was de kleine hele-hele (Buceros exaratus) in menigte aanwezig; drie exemplaren daarvan werden door mijne jagers geschoten. Men bragt mij ook eens een reeds bedorven ei dezer soort, waarvan de dop zoo broos was, dat die in de hand brak; het was wit, ruw van oppervlakte en iets grooter dan een duiven-ei. De vogel nestelt, even als hoogstwaarschijnlijk alle jaarvogels in dezen archipel, in de holte van de zwaarste boomen en volgens zeggen der inlanders sluit het mannetje, zoodra het wijfje zit te broeijen, de opening naar buiten door middel van klei tot op een klein gat na digt en verzorgt het wijfje zoo lang met voedsel, totdat de jonge vogels zijn uitgekomen, waarmede ook het uur van verlossing voor 't wijfje geslagen heeft. Den grooten jaarvogel zag ik enkele malen hoog over de vallei heen vliegen, doch kreeg geen exemplaar er van onder schot. De groote geitemelker (Lyncornis macropterus) is vrij algemeen; men hoorde en zag hem iederen avond vooral in de nabijheid der Longalo-rivier. Karakteristiek zijn bij deze soort de vederbossen, die op zijde uitsteken even als bij den ooruil (Strix bubo). Ook eene spechtsoort, de widi-widoea (Picus fulvus) was een gewoon verschijnsel en dagelijks kon ik die uit het heerenhuis op de boomen hooren timmeren. Het snorrende geluid, dat hij nu en dan op gelijke wijze voortbrengt als onze Europeesche spechten, bragt mij levendig de vaderlandsche bosschen in het geheugen, waarin ik op jeugdigen leeftijd zoo dikwerf dit bijzondere geluid gehoord had. Verder bragt een mijner jagers een exemplaar der schoone Pitta celebensis naar huis, welke vogel evenwel hier zeldzaam moet gezien worden, want geen der inboorlingen wist mij een naam daarvoor op te geven. Gelijk de overige soorten van zijn geslacht bewoont hij het liefst de donkerste plekken van het woud en loopt veel op den grond,

vooral langs de smalle door de inboorlingen gemaakte voetpaden. Van kleiner gevogelte waren mij nieuw eene schoone blaauwe Muscicapa, zoomede eene Sylvia. Met duivensoorten is wegens den aard der plantbekleeding de omstreek van Modelido rijk bedeeld; mijne jagers schoten daarvan Myristicivora luctuosa, Turacoena manadensis, Leucotreron gularis, Jötreron melanocephala en Macropygia albicapilla. Eerstgemelde soort, bij den inlander poetia genaamd, zwerft in kleine vlugten het bosch rond, de overigen leven paars- en individusgewijze. Eindelijk viel nog een jonge Megapodius (denkelijk Megapodius Freycineti) in mijne handen; hij heet in deze streek panoa en is verre algemeen.

Uit de overige klassen van het dierenrijk leverde mij de localiteit niet zoo veel nieuws op, als ik verwacht had; ik ga ze derhalve met stilzwijgen voorbij. Even weinig beteekenend was de oogst in mineralogisch opzigt.

Als overgang tot het volgende hoofdstuk merk ik alleen nog op, dat ik den 21en Mei weder naar de hoofdplaats moest gaan, hoe gaarne ik ook nog eenigen tijd zoude gebleven zijn. Eene zware ongesteldheid, waaraan ik sedert mijne komst te Gorontalo leed, dwong mij tot den terugkeer.

III.

REIS LANGS DE ZUIDKUST DER TOMINI-BOGT.

Voornemens eene binnenlandsche reis te doen in het weinig meer dan bij naam bekende landschap Posso, het zuidelijkste gedeelte dezer afdeeling, scheepte ik mij aan boord van Z. M. stoomschip Montrado in, welke bodem, na mij te Parigi afgezet te hebben, eenige dagen in de bogt moest gaan kruisen. Van Parigi zou ik dan mijn reistogt voortzetten met de gouvernements kruisboot no. 14 tot Posso, alwaar dit vaartuig moest blijven wachten, om mij naar Gorontalo terug te brengen.

Met de kruisboot op sleeptouw, stoomden wij den 7en Junij 's namiddags 4 uur de baai uit met zuidelijken koers en waren den volgenden ochtend in het gezigt der landschappen Balante en Boea-lemoh met de gelijknamige circa 5000 voet hooge bergtoppen in het verschiet. Van koers veranderende, kwamen wij ten elf uur des voormiddags ten anker bij Poeloe-ampat onder den zuidwestkant van het tweede eiland, op circa twee kabellengten van den wal. Met den kommandant van het stoomschip, den heer Moeth, in den namiddag naar de op omtrent twee mijlen van onze ankerplaats verwijderde vaste kust overgeroeid, zond ik mijne jagers het bosch in, terwijl ik zelf met den heer Moeth eenen in 't kreupelhout tusschen

hoogstammige silar- en sagoweerpalmen (Corypha umbraculifera en Arenga saccharifera) verscholen waterpoel opzocht met het doel daar wilde eenden te schieten. In onze hoop teleurgesteld, keerden wij spoedig weder strandwaarts terug, waar mijne jagers, die met uitzondering eener familie van Trichoglossus ornatus niets verder gezien hadden, reeds op ons stonden te wachten. Nog een eind langs het strand wandelende, viel mij het spoor eener groote zeeschildpad en dat van een sapi-oetau (Antilope depressicornis) in 't oog, zoomede meerdere broeihoopen van den maleo (Megacephalon maleo), die echter geen van allen eijeren bevatten. Daar de lucht regen voorspelde, keerden wij ten vijf ure naar boord terug.

De streek was bergachtig met een tamelijk breed en vlak tot aan zee reikend voorland, geheel en al met laag hout begroeid; langs het strand wiessen vooral vele pandaneën, cicadeën en bakoeng (Pandanus littoralis, Cycas circinalis en Crinum asiaticum). Heinde en verre scheen het land onbewoond te zijn; een smal landwaarts inloopend voetpad was het eenige teeken, waaruit men kon opmaken, dat dit gedeelte der kust nu en dan door de inwoners bezocht werd.

In den morgen van den 8en stoomden wij verder om de west met de vaste kust aan bakboord en de drie kleine eilanden Mantiola besaar, Mantiola kitjil en Sendirie aan stuurboord, passeerden de kampong Boea-lemoh, en ankerden tegen den middag beoosten Tandjong Pitiola op twee mijlen uit den wal. Geheele scholen van bruinvisschen (Delphinus) hadden wij op dit korte traject gezien en waren over eene bank van zeewier (Fucus) van geringe uitgestrektheid heen gestoomd. Ook zagen wij nabij Mantiola-kitjil eene bark onder zeil, koers zettende om het noordoosten. De lucht was betrokken en het weer regenachtig, zoodat niemand van ons lust had aan wal te gaan.

In de vroegte van den 9en stoomden wij weder eenige mijlen verder om de west tot Poeloe Japara, alwaar wij om-

streeks elf uur tusschen de vaste kust en genoemd eiland met regenachtig weer ten anker kwamen.

Daar eenige vlampijpen defect geworden waren, bleven wij den volgenden dag liggen om te repareren, waardoor ik gelegenheid had mijne jagers naar het eiland te zenden, die tegen den middag terugkwamen met eenige exemplaren van Iötreron viridis en Ptilocolpa paulina; ook werden een paar landkrabben (Gecarcinus) gevangen.

Japara is een klein, met hoog houtgewas begroeid, eiland van circa eene mijl lengte. Op den noordoosthoek verrijst een circa 150 voet hooge heuvel, welke zeewaarts vrij steil afvalt. Het ligt twee mijlen uit den wal ten noordoosten van den hoek van Japara.

In den morgen van den 11en gingen wij verder op reis om de west, met de eilanden Poea, Malingie en Togean aan stuurboordszijde, stoomden bij helder weer den geheelen nacht door en lieten 's middags 12 uur voor Parigi het anker vallen. De djoeroemoedie der kruisboot werd kort na onze aankomst naar den wal gezonden, om de hoofden van onze komst te verwittigen, die des anderen daags ten 10 uur aan boord kwamen om kennis te geven, dat Parigi volgens ingekomen berigten binnen kort door eene krijgsbende uit de landen ten zuiden van de Tomini-bogt zou aangerand worden. Na hun medegedeeld te hebben, dat een bezoek dier landen juist het doel mijner reis was, beloofde ik hun geene moeite te zullen sparen, om dien op handen zijnden aanval te stuiten, waarop de hoofden eenigzins geruster naar den wal terugkeerden. Een half uur later verliet ik de Montrado, die denzelfden voormiddag weder onder stoom ging om de Togean-eilanden te bekruisen.

Na mij aan boord der kruisboot lekker te hebben gemaakt, zond ik den djoeroemoedie weder naar den wal, om een tolk en gids voor mij op te sporen en tevens levensmiddelen in te koopen, in welke opdragt hij gelukkig slaagde.

In den avond bragt ik een bezoek aan het dorp, dat echter niet aan mijne verwachting beantwoordde. Het ligt om-

trent 500 passen van het strand verwijderd en bestaat uit twee afgezonderde groepen van huizen, waarvan de noordelijk gelegene een tiental woningen telt. Deze laatste, waarin ook de hoofden verblijf houden, maakt het hoofddorp uit en is door eene ligte palissadering van bamboe tegen een coup de main beschermd. De huizen staan onordelijk door elkander, zijn hoog op stijlen gebouwd en hebben een hoogst verwaarloosd en onzindelijk uiterlijk. In eene vrij groote loods, het vergader- of stadhuis, vond ik het hoofd zitten, een bejaard man, die den titel van djoegoegoe voert; hij vermaakte zich met naar een paar dansmeiden te gluren, die onder een eentoonig gillend gezang, waartoe eenige mannen op pauk en gong de maat sloegen, nog eentooniger ligchaamsbewegingen maakten, stijf en onbevallig. Ze waren eigenaardig toegetakeld met een zonderling hoog opstaand versiersel op het achterhoofd, twee bonte omslagdoeken als sjerp over de schouders en gewone Chinesche waaijers in de handen. De mannen, die ik ontmoette, waren gekleed in korte broek, sarong en hoofddoek en hadden allen meer of min de eigenaardige Boeginesche gelaatstrekken. Enkelen droegen houwers (pinai) met een bijzonder gesneden handvat, waarvan ik er een kocht. Enkele vrouwen zaten onder de huizen kleedjes te weven, een tak van nijverheid, waarin de bewoners van dit gedeelte van Celebes bijzonder bedreven zijn.

Van huisdieren zag ik op mijne wandeling honden, geiten, buffels en paarden; de laatste, welke vroeger nog al in hoeveelheid aangefokt werden en wegens hunne schoonheid en deugdzaamheid zeer gezocht waren, moeten thans zeer schaars zijn. Voor een oud vosje vroeg men mij de som van *f* 50.

Na eenigen tijd met den djoegoegoe gepraat te hebben, ging ik naar boord terug, liet in den voormiddag van den 14en het anker ophalen, om de reis verder te vervolgen. Op eene halve mijl uit den wal met flaauwe bries zuidoost opwerkende tot voorbij Tandjong Pandingdilissang, liet ik met invallenden nacht te Laboean Goema ankeren, om daar tot den anderen morgen te blijven. Het land is tot hiertoe vlak

met eene volgens schatting 3000 voet hooge bergketen in 't verschiet, welke zwaar begroeid is. Sporen van aanbouw ziet men nergens.

In den vroegen morgen des anderen daags weder onzen koers vervolgende, liet ik twee mijl verder tot Laboean Saoesoe — ook Laboean Tabang genaamd — opwerken en ging daar ten anker, om jagt te maken op maleo's (Megarephalon maleo), die volgens vroeger ontvangen berigten in deze streek menigvuldig werden aangetroffen. Zelf ongesteld zijnde, zond ik een mijner jagers naar den wal, met last om alleen maleo's maar geene witte kakatoea's (Cacatua sulphurea) te schieten, welke laatste ik hier voor het eerst in het wild zag en hoorde. Na verloop van een uur kwam hij met een paar terug, welke ik zonder uitstel liet prepareren, na eene teekening van den kop te hebben vervaardigd.

Ik vond hier twee inlandsche vaartuigen aan den wal liggen, waarvan de opvarenden bezig waren een tuin aan te leggen op het heuvelachtige terrein aan den noordkant der ankerplaats. Het weêr was en bleef ook den geheelen nacht door helder.

Den 16en Junij weder onder zeil gegaan zijnde, passeerden wij na anderhalf uur roeijens den lagen Tandjong Saoesoe, ten zuiden waarvan zich de gelijknamige rivier in zee stort. Dwars voor hare monding gekomen, ontwaarde ik op eene daarvoor liggende zandbank een bijzonder grooten grijzen reiger (Ardea goliath) en iets verder op het slijkerig, met zachte glooijing zeewaarts afloopend en door de ebbe droog gevallen strand een zwerm witte reigers en grielen benevens enkele zeezwaluwen. Al doorroeijende, bespeurde ik nog meer reigers, waaronder ook groote witte met zwarte slagpennen en groote zwarte met sneeuwwitte halzen. Het gezigt op al die verschillende vogels, die aan de kust als het ware 't uiterlijk eener basse cour gaven, was zoo uitlokkend, dat ik onmiddelijk ankeren en mij naar den wal roeijen liet. De zwarte vogels, welke het meest nabij waren, bekruipende, gelukte het mij twee uit den troep te schieten en daar de

andere vogels op het vallen der schoten de vlugt namen, bragt ik mijn buit naar boord. Bij nader onderzoek bleek het dat de geschoten exemplaren withalzige ooijevaars (Ciconia leucocephala) waren, welke soort ook op Java aangetroffen wordt. Voornemens zijnde des anderen daags nog eens langs het strand te gaan jagen, bleef ik ten anker. Des avonds liep met opkomenden vloed de geheele kustzoom onder, zoodat er geene vogels meer te zien waren.

De landstreek, waardoor de Saoesoe-rivier met verscheidene armen stroomt, is laag en moerassig; onder het boomgewas, waarmede de kust zwaar begroeid is, zag ik hier voor het eerst in de bogt de Tjamorro (Casuarina equisetifolia). Op de rivier lagen twee inlandsche vaartuigen; de bemanning daarvan hield zich met vischvangst onledig, welke wegens de menigte der visschen ruim de moeite beloonde. De lucht was gedurende den nacht betrokken en er viel nu en dan regen.

Den volgenden morgen de vogels weder op het strand bijeen ziende, liet ik in de eerste plaats op de groote witte vogels jagen, die ik voor Mycteria australis aanzag. Tot mijn verdriet toonden zij zich echter zoo schuw, dat zij niet waren te naderen; ook de andere vogels waren op hunne hoede en na eene hoogst vermoeijende jagt van twee uren moest ik, zonder iets geschoten te hebben, naar boord terugkeeren. Bij het passeren van eene der riviermondingen kwam eensklaps, niet ver van onze blotto, een middelmatig groote kaaiman (Crocodilus biporcatus) met den kop boven water en liet mij de dwaasheid beseffen, dat ik den vorigen avond een bad in de rivier genomen had.

Voornemens deze streek later nog eens en voor langeren tijd te bezoeken, vervolgde ik, om geen tijd te verliezen, nog in den voormiddag de reis met flaauwe bries zuidwaarts en liet ook gedurende den nacht doorroeijen, niettegenstaande het onzuivere vaarwater tusschen Tandjong-Saoesoe en Tandjong Oelanda-bajo, dat wij in den voornacht overroeijen moesten.

Op den middag van den 18en Junij waren wij voor Posso, het einddoel dezer reis, doch konden wegens de inge-

vallen eb niet voor 's avonds de rivier inloopen. Op het strand lagen een twaalftal praauwen opgehaald en meerdere anderen waren in de rivier geankerd; een zestal op den uithoek aan de regterzijde der monding staande huizen was opgepropt met gewapend volk. In aanmerking daarvan en van het ter mijner ooren gekomen gerucht nopens eene ophanden zijnde vischpartij, liet ik de draaibassen en geweren met scherp laden en 's nachts behoorlijk wacht houden.

Den volgenden dag zond ik den djoeragan vroegtijdig strandwaarts, om informatiën in te winnen en den troep op een bezoek van mij voor te bereiden. Aan boord teruggekomen berigtte hij, dat de bende grootendeels bestond uit bewoners van Zygie, een groote kampong in het binnenland nabij Palos gelegen; dat zij met vaartuigen van de aan den bovenloop der rivier van Saoesoe gelegen gelijknamige kampong herwaarts waren overgekomen, om des noods met geweld eene oude schuld van circa *f* 300 aan waarde in te vorderen van de bewoners van Tongko, een met de langs de Posso-rivier liggende dorpen bevriende kampong en dat zij eindelijk de Possorezen wilden dwingen, deel te nemen aan een voorgenomen krijgstogt tegen Parigi. Aanvoerders der bende waren een hoofd van Zygie en een hoofd van Saoesoe. Ten negen uur begaf ik mij strandwaarts en vond de boven vermelde groep van gedeeltelijk hoog op palen staande huizen in een legerkamp herschapen. Overal zag men in den grond geplante lansen met daaraan leunende schilden, aan de huizen opgehangen houwers en enkele schietgeweren. Door bijzonderen vorm wekten verschillende strijdmutsen mijne aandacht; ze waren stevig van rottan gevlochten, boven met een haarbos en aan den voorkant met twee koperen punten in den vorm van buffelhorens versierd.

De bodem was als bezaaid met klappadoppen, maïs- en pisangschillen en bladen, uitgekaauwde suikerrietstokken, gepelde rijstaren en ander vuilnis. In en onder de huizen, zoomede onder kleine los opgeslagen afdaken, krioelde het van volk, zittende, rondslenterende, slapende, bezig met koken of

eten en een hevig geweld makende. Op mijne vraag, waar de hoofden zich bevonden, werd mij het grootste der huizen aangewezen en ging ik derwaarts, door den djoeragan verzeld. Ik vond beiden in een hoek zitten en raakte, na hun groet ontvangen te hebben, spoedig met hen in gesprek. Het hoofd van Zygie was een grijsaard, dat van Saoesoe een man in de kracht van het leven; beiden hadden niets bijzonders in hun uiterlijk en waren gekleed in sarong, vest en hoofddoek. Na hunne grieven tegen Tongko en Parigi te hebben aangehoord, waarschuwde ik hen ten ernstigste voor het bedrijven van vijandelijkheden en gaf hun te kennen, dat ik als gouvernementsdienaar niet lijdelijk aanschouwer kon blijven, wanneer zij eene negorij beoorloogden, welke, zoo als Parigi, met het gouvernement een contract had gesloten. Verder liet ik hun zeggen, dat ik evenmin eenige daad van geweld tegen Tongko zou dulden, doch volgaarne de behulpzame hand wilde leenen, om de zaken in der minne te schikken. Na deze vermaning keerde ik naar boord terug en begaf mij in den vooravond naar het circa een paal van het strand op den regterrivieroever gelegen dorp Posso.

Omtrent duizend pas langs het strand geloopen hebbende, kwamen wij op een circa twintig voet boven zee liggend vlak en bereikten spoedig het dorp langs een pad, dat zuidoostwaarts opliep over een terrein, met struikgewas begroeid, waartusschen enkele hoogstammige boomen staan. Onmiddellijk in de versterkte kampong toegelaten, werd ik door het hoofd allervriendelijkst onthaald. Hij gaf mij te kennen, dat men ten zijnen hoogst verblijd was over mijne komst; deelde mij mede, dat hij aan de Zygiërs bij hunne komst een buffel en eenige pikols rijst ten geschenke had gezonden, doch dat men geweigerd had die aan te nemen en dat ze gedreigd hadden Posso te zullen aanvallen, wanneer het niet tegen Tongko en Parigi wilde optrekken. Dringend verzocht hij mij te bewerken, dat de Zygiërs, die de geheele landstreek in rep en roer hadden gebragt, zoo spoedig mogelijk huiswaarts zouden trekken. Ik stelde hem gerust, verzekerde

hem van mijne ondersteuning, maakte hem met mijn voornemen bekend de rivier op te gaan en verzocht zijne tusschenkomst tot erlanging van de noodige praauwen en dragers. Doch tot mijne teleurstelling zeide mij de radja, dat hij mij in de tegenwoordige tijdsomstandigheden in niets kon helpen, ried mij den togt voor het oogenblik ten sterkste af en beloofde mij een volgenden keer persoonlijk te zullen vergezellen. Hij deelde mij eindelijk nog mede, dat de radja van Taumassa, een Alfoersch dorp aan den bovenloop der Possorivier, herwaarts op reis was, om bemiddelaar te wezen in de kwestie tusschen Zygie en Tongko. Na eenige geschenken te hebben uitgedeeld, liet ik mij langs de rivier naar boord terug brengen met het voornemen, nu de reis in het binnenland toch geen voortgang kon hebben, zoo lang hier te blijven, totdat de vrede gesloten en de stroopbende den steven huiswaarts zoude gewend hebben en vervolgens naar Gorontalo terug te keeren.

Den geheelen volgenden dag bleef ik aan boord, om mijne aanteekeningen in orde te brengen; er viel niets bijzonders voor. Alleen liet mij de radja van Posso weten, dat de Zygiërs er niet meer van spraken, Parigi den oorlog aan te doen en dat zij den buffel en de rijst geaccepteerd hadden.

In den morgen van den 21en bragt ik een tweede bezoek aan de kampong, bij welke gelegenheid ik eenige ethnologische voorwerpen inkocht. Des middags kwam de radja van Taumassa opdagen, verscheen zonder dralen bij mij aan boord en deelde mij mede, dat hij en het hoofd van Pototroö, een ander klein dorp in de buurt van Tongko, volmagt hadden gekregen, om met Zygie in onderhandeling te treden. Hij is een kolossus van ligchaamsbouw en heeft een schrander voorkomen; Europeanen had hij nog nimmer gezien. Van de gelegenheid gebruik willende maken, om informatiën nopens den weg naar het meer van Posso in te winnen, zeide hij mij, dat deze alles behalve moeijelijk en het traject met geen gevaar hoegenaamd verbonden was. Men vaart volgens zijn zeggen de rivier op voorbij de dorpen Pototroö, Taumassa en

Aboki tot Mandau, een afstand van twee dagen bij laag water. Te Mandau verlaat men haar en volgt nu een voetpad, dat over een bergrug naar eene hoogvlakte voert, voorbij de dorpen Kawinia, Batoengongo en Poesoeng en is dan kort bij het op drie dagreizen afstand van Mandau verwijderd liggende meer. De landstreek daar moet zwaar bevolkt en rijk aan metalen wezen.

Ook het hoofd van Pototroö bragt mij des anderen daags een bezoek en verzocht mijne hulp in de kwestie Tongko-Zygie. Ik gaf hem daarop te verstaan, dat ik hoop had op eene minnelijke schikking, doch in allen gevalle bij de op handen zijnde zamenkomst een oog in 't zeil zou houden. Ook hij had nog nimmer te voren een blanke gezien.

Den volgenden morgen had de conferentie aan het zeestrand plaats onder het kanon der kruisboot. Zij liep, niettegenstaande eene scherpe woordenwisseling, tot aller genoegen af. Tongko betaalde een gedeelte der schuld en beloofde het achterstallige binnen een bepaalden tijd te zullen aanzuiveren. Ofschoon ik de vergadering met opzet niet bijgewoond had, zoo mag de vreedzame afloop der zaak gerustelijk aan mijne tegenwoordigheid worden toegeschreven, waardoor de landstreek voor verwoesting bewaard bleef.

Nadat de zaken in zoo verre geregeld waren, liet ik tot geheele herstelling der rust de hoofden van Zygie en Saoesoe uitnoodigen, zoo spoedig mogelijk huiswaarts te keeren, waaraan zij beloofden binnen een paar dagen te zullen voldoen. Niemand was blijder over dezen afloop der zaak dan de bewoners der kampong Posso, op wier kosten de bende gedurende al den tijd van haar verblijf geleefd had. Haar vertrek willende afwachten, liet ik evenwel de kruisboot zeilklaar maken.

Werpen wij thans een oog op de streek. Nabij de kust is het land vlak, doch rijst op eenigen afstand van zee tot lage heuvelruggen, welke op het oog gezien, in geen verband schijnen te staan met het binnenlandsch gebergte. Het terrein is met bosch begroeid, waartusschen aan den regteroever uit-

gestrekte tuinen en rijstvelden liggen. Apen (Cynocephalus niger), herten (Corvus russa), varkens (Sus celebensis), jaarvogels (Buceros exaratus), papegaaijen (Trichoglossus ornatus) en witte duiven (Myristicivora luctuosa) zijn de meest gewone gasten in deze wildernis. De rivier, een afloop van het meer, is aan hare uitwatering circa 80 el breed en kan drie dagen ver opgeroeid worden. Voor de monding ligt eene bank, welke met vloed alleen door schepen van hoogstens 4 voet diepgang kan gepasseerd worden. Voor grootere vaartuigen is nergens in de buurt ankergrond te vinden. Op het aan noorden- en noordwestenwinden open liggende strand staat dikwerf zware branding.

De kampong Posso ligt 20 voet boven en vlak aan de rivier, bestaat uit een twintigtal hoog op palen gebouwde huizen en is door middel eener zware omheining van bamboe vrij goed versterkt. Twee poorten, de eene aan de land-, de andere aan de rivierzijde, verleenen toegang naar binnen. De bevolking belijdt in naam den islam, doch is inderdaad nog geheel heidensch. Bij een tweede bezoek, dat ik in het volgende jaar voornemens ben aan deze landstreek te brengen, hoop ik met dit volk beter bekend te geraken.

De gedurende mijn verblijf te Posso opgedane oogst aan natuurkundige voorwerpen was van luttel beteekenis, en kon ook niet anders dan zoodanig wezen, aangezien ik met het oog op de bestaande omstandigheden huiverig was mijne jagers ver het land in te zenden. Een mannelijk exemplaar van Halcyon melanorhyncha was het beste stuk dat ik erlangde.

Gelijktijdig met de Zygiers verliet ik in den morgen van den 24en Posso, koers zettende om de noordoost met het plan het landschap Bongka aan te doen. Wegens tegenwind vorderden wij weinig, waren 's middags omstreeks vijf mijlen uit den wal en met zonsondergang ter hoogte van de negorij Todjo. Met buijig weer liet ik 's nachts doorroeijen, om Bongka zoo spoedig mogelijk te bereiken.

Des anderen daags met het opkomen der zon kregen wij regt vooruit den 4000 voet hoogen scherpgetanden bergtop

Kajoe-njolle in het gezigt en naderden tegen den middag weder den wal, welke zich, van hier gezien, bijzonder schilderachtig voordoet. Op het onmiddellijk uit zee als het ware trapsgewijze oprijzende hoogland, getooid met donkergroene bosschen, zag men eene menigte bebouwde gronden, wier helder groen scherp afstak bij het sombere woudkleed. Een groot aantal heinde en ver verspreid staande huisjes liet eene talrijke bevolking onderstellen. Aan het strand zagen wij enkele personen, die ons nieuwsgierig naoogden. Met den avond waren wij vlak onder de steil en hoog oprijzende kust, doch kregen, niet ver meer van ons doel verwijderd, zulk een zwaren tegenwind in den voornacht, dat wij op een kwart kabellengte onder de kust moesten ten anker komen, niettegenstaande het gevaarlijke der ligplaats en het dreigende aanzien van het weder.

Den 26en nog voor zonsopgang onder zeil gegaan zijnde, waren wij spoedig voor de monding der Bongka-rivier, welke zich in drie armen, waarvan de middelste een doode, in zee stort. Na veel moeijelijkheden vielen wij eindelijk den laatsten binnen en meerden ons, daar geheel veilig liggende, vast. Reeds uit zee had ik tusschen het groen van eenige kokospalmen eene Hollandsche vlag zien wapperen, en daar ik van mijn gids vernam dat daar in de nabijheid een kampong was, zond ik den medegenomen tolk derwaarts, om de bewoners van mijne komst te verwittigen. Na verloop van een uur kwam mijn afgezant terug met het berigt, dat het dorp door Boeginezen bewoond was en dat men gaarne een bezoek van mij zou ontvangen. Hij zeide mij dat nog twee andere kampongs hoogerop lagen, gedeeltelijk door Mahomedanen, gedeeltelijk door Alfoeren bewoond.

Voornemens de beide naastbij liggende kampongs te bezoeken, liet ik mij den volgenden dag aan land zetten en vond op korten afstand een veertigtal huizen en rijstschuren in de schaduw der kokospalmen, tusschen tuinen en welig geboomte verscholen, ordeloos langs de oevers van een kleinen zijtak der rivier verspreid staan. Dewijl hier niets bijzon-

ders te zien was, begaf ik mij naar de tweede op den linker rivieroever, vlak bij den oorsprong der delta liggende, kampong na eenige oogenblikken ten huize van het hoogbejaarde hoofd te hebben vertoefd. Aan de overzijde der rivier tegenover het dorp gekomen, kwam mij een der ingezetenen te gemoet, om mij te zeggen, dat enkel vrouwen te huis waren en het hoofd met de mannelijke bewoners afwezig was. Hij verzocht mij mijn bezoek voor heden uit te stellen, waaraan ik gehoor gaf, na hem te hebben medegedeeld, dat ik den volgenden dag zou terugkomen.

Per blotto (kano) ging ik dan ook in den morgen van den anderen dag op weg naar het dorp en kwam na een door den zwaren stroom hoogst bemoeijelijkt traject van anderhalf uur, zoodat de blotto gedurende een half uur de rivier opwaarts moest getrokken worden, gelukkig op den linker oever te land. Op korten afstand daarvan ligt de kampong op een rijzend terrein, minder verscholen dan de eerst bezochte. Op weg naar het huis van den radja trof mij de netheid en zindelijkheid in en rond de huizen; twee zaken, welke anders slechts hoogst zeldzaam in de dorpen der inboorlingen gepaard gaan. De kampong, uit acht huizen bestaande, heet Batoemakoenie, en de tweede, iets verder op liggende, Legis, terwijl die waar ik den vorigen dag een bezoek had gebragt, het eigenlijke Bongka is en aan de landstreek den naam geeft. De radja onthaalde mij allervriendelijkst en na een half uur met hem gesproken te hebben, nam ik den terugtogt aan, nu den linker rivierarm afzakkende, die mij in een oogenblik tijds in pijlsnelle vaart naar beneden bragt.

De beide volgende dagen besteedde ik aan een uitstapje langs de kust, bij gelegenheid waarvan ik in een kleinen inham onder op het strand groeijende struiken een paar maleo's (Megacephalon maleo) zag, mannetje en wijfje, die zich geheel als hoenders gedroegen, doch bij het naderen mijner kano spoedig onder het struikgewas verdwenen.

Wat het terrein aangaat, zoo is dit, met uitzondering der tusschen de armen van de rivierdelta besloten ruimte en van

eene kleine aan de regter uitwatering gelegene vlakte, geheel bergachtig. Van onze ankerplaats gezien, vertoont zich het land als met laag bosch bewassen, doch draagt den stempel van schraalheid. Vlak langs den regter rivieroever loopt een omtrent 400 voet hoogen bergrug tot aan zee, waarachter de toppen van den Kajoe-njolle uitsteken, terwijl meer links boven het rivierdal de Katopasso en Legis hunne scherpgepunte kruinen verheffen. De delta zelf is met hoog gras en casuarinen (Casuarina equisetifolia) bewassen, eene bekleeding, die zich reeds van verre uit zee laat waarnemen. De rivier komt uit het zuiden en verdeelt zich beneden Bakoe-makoenie in twee, de delta daarstellende armen, welke laatste vroeger door een derden thans aan de landzijde verstopten arm, onze ligplaats, insgelijks in tweeën gesplitst was. De twee mondingen zijn een paar honderd ellen breed, doch niet voor grootere vaartuigen bevaarbaar wegens de geringe diepte en daarvoor liggende banken. Al die banken, het strand, de delta, de oevers en de bedding der rivier zijn met rolsteenen bedekt, welke de stroom in zijne snelle vaart medesleept. Volgens het gezegde van inboorlingen kan die een paar dagen ver opgevaren worden, waarbij de kano dikwerf met touwen moet worden voortgetrokken. De zeeoever is met een gordel van koraalbanken omringd, even fraai als die, welke men in de Ambonsche wateren ziet.

Wat de fauna betreft, zoo verwachtte ik ook hier gelijk te Saoessoe reigersoorten en andere steltloopers in menigte te zullen vinden, doch zag mij teleurgesteld. Noch Ciconia leucocephala, noch de witte zwartgevleugelde vogel waren te zien, alleen enkele witte reigers (Ardea garzetta) en eenige strandloopers verlevendigden de rivieroevers. De doode rivierarm, waarin de kruisboot ten anker lag, liep met vallend water grootendeels droog even als de banken voor de riviermonding, en dan werden deze plekken bij voorkeur door sommige steltvogels bezocht. Eens zag ik zelfs den anders schuwen Oedicnemus magnirostris digt nabij de boot zijn voedsel zoeken. Van Noord-Australië tot Celebes vindt men

deze soort langs de stranden van alle daartusschen liggende eilanden, doch steeds enkel of paarsgewijze. Opgejaagd laat hij een schel als „wili" klinkend geluid hooren en vliegt met gedruisch makenden wiekslag heen. Mijn exemplaar van Ceram verschilde in niets van de hier voorkomende exemplaren. Op het met Soneratiën begroeide onder water loopende land, dat achter den hoogeren kustzoom heentrekt, hielden zich vele radja-oetang (Todiramphus Forsteni) en maspas (Artamus leucorhynchus) op. In de nabijheid der dorpen was vooral menigvuldig Trichoglossus ornatus, welke door luid geschreeuw steeds zijn aanwezen te kennen geeft. Oriolus indicus, Colaris orientalis, Merops javanicus, Nectarinia lepida en Hirundo javanica waren ook geenszins zeldzaam, terwijl ik slechts eens eenen zwarten koekoek (Eudynamis melanorhynchus) aantrof, die ook geschoten werd.

In de rivier huisden krokodillen in menigte. Bijna was een mijner bedienden een prooi geworden van een dezer roofzuchtige monsters, indien een kogel uit mijne buks niet in tijds het dier in zijn aanval had gestuit.

In den morgen van den 1en Julij gingen wij met goeden wind onder zeil, koers zettende om de noord en met het plan onder den wal tot aan Tandjong Japara op te werken en van daar naar Gorontalo over te steken. Doch de wind lieverlede schraler wordende, liet ik de riemen opnemen en de stroom in ons voordeel hebbende, kwamen wij in den namiddag tot Tandjong-api, het punt, waar de kust hare oostelijke rigting begint aan te nemen.

Tot aan die kaap rijst deze als bergland hoog uit zee met dikwerf zeer steile helling en draagt, ofschoon overal met groen bedekt, evenwel een eerder schraal dan weelderig te noemen plantenkleed. Van kultuur was geen spoor te zien met uitzondering nogtans van eenige ten noordoosten van Bongka, meer van het strand verwijderd liggende heuvelruggen, welke van achter eene insnijding in het kustgebergte te zien waren en op een waarvan ik met den kijker een lief gelegen dorp kon herkennen. Nabij de Tandjong zag ik op

zee een zwerm aalscholvers (Sula fusca) en zeezwaluwen (Sterna melanauchen) vlijtig jagt maken op eene school van digt bij de oppervlakte langs trekkende visschen. In den nacht passeerden wij het bergland van Loeinan, eene der meest bevolkte en best bebouwde streken in de bogt, dat door zijn lagchend aanzien reeds van het stoomschip mijn oog geboeid had.

Terwijl wij met stilte en helder weêr wanhopig langzaam voortsukkelden, betrok in den nanacht eensklaps de lucht in het noordwesten en vormde zich een dreigend onweer, dat tegen verwachting, doch tot ons aller blijdschap, zuidwaarts voorbijtrok; het derde soortgelijke geval op dezen togt.

Ook den geheelen volgenden dag bleven wij nog steeds onder Loeinan dobberen, liepen 's nachts alweder eene donderbui mis, en kregen in de vroegte van den 3en Julij kaap Japara in het gezigt, waaronder wij des avonds laat ten anker kwamen, voortgestuwd door een uit het zuiden opgekomen stormwind, die den nacht aanhield.

Des anderen daags staken wij naar het eiland Japara over en daar ten anker gekomen zijnde, ging ik met mijne jagers naar den wal, om vogels te schieten. Twee kolossale graauwe reigers (Ardea goliath) en eenige duiven (Ducula paulina) beloonden onze moeite. Wel voldaan keerde ik naar boord terug met eene schoon bloeijende Orchidee (Grammatophyllum spec.?), die ik in het bosch gevonden had.

Den morgen van den 5en Julij besteedde ik aan een uitstapje per kano naar den vasten wal beoosten Tandjong Japara. Weelderig begroeid, deed zich de aan 't strand vlakke kust als een donker groen gordijn voor, waaraan prachtige vlinders en het geluid van verschillende vogelsoorten een vrolijk leven gaven. Een fraaije valk (Spizaëtus), een zwartbekkige ijsvogel (Dacelo melanorhyncha) en meerdere honigvogels (Nectarinia) vielen mij spoedig in handen, doch een witkoppige ooijevaar (Ciconia leucocephala), die hoog op de afgeknotte stomp eens booms in diepe mijmering gedompeld zat, ontsnapte den dans.

Vlak tegenover onze ankerplaats ontdekte ik een voetpad, dat boschwaarts liep. Ik stapte aan wal en kwam, het spoor volgende, aan een moerassig op korten afstand van het strand gelegen meertje, dat omringd was van prachtigen plantengroei uit lontar-palmen, rottan, bamboe en velerhande houtsoorten bestaande. Eene menigte vlinders en juffers (libellulen) vlogen hier in 't rond en spinnen, waaronder ook Mygale javanica, hadden overal hunne verraderlijke draden gespannen. Het water was zoet en drinkbaar. Na eene goede vangst te hebben gedaan, verliet ik dit stille plekje te elf uur, om naar boord terug te keeren.

Kaap Japara is de westhoek eener in zuidoostelijke rigting diep het land indringende baai, Parré-parré genaamd. Om dezen inham op te nemen, vertrok ik den 6en Julij nog voor zonsopgang met de kruisboot derwaarts, doch naauwelijks den Tandjong gedoubleerd hebbende, geraakten wij gelukkig met stil weêr in een labyrinth van riffen, en vooruit niets dan ondiepten en sterke verkleuring van water ziende, niettegenstaande het hoog getij was, kwam het mij raadzaam voor, weder terug te keeren en onze vroegere ankerplaats onder den Tandjong op te zoeken, alwaar ik de boot liet vastmeeren. Een drietal kleine, aan Badjorezen toebehoorende praauwen kwam ons in den loop van den dag bezoeken; behalve eenig vischgereedschap en een weinig garnalen en mossels hadden zij niets bijzonders aan boord.

Ook den volgenden dag kreeg ik bezoek van ingezetenen van Saloean, een aan Loeinan grenzend landschap. Ligte ongesteldheid hield mij dezen dag aan boord terug, doch mijne jagers, die ik uitgezonden had, keerden met een goeden voorraad insecten terug. In den namiddag kwam de gouvernements-kruisboot no. 55 onder Poeloe Japara ten anker, door den assistent-resident van Gorontalo herwaarts gezonden op een ontvangen berigt, dat rooverspraauwen ter hoogte van Boea-lemoh zouden gezien zijn; eene tijding, die later bleek onwaar te zijn.

Den 8en Julij maakte ik een uitstap naar den oostkant

der Parré-parré-baai, die niets van belang opleverde. Aan boord teruggekomen, liet ik al het noodige doen, om de terugreis naar Gorontalo te kunnen aannemen.

Vroeg in den morgen van den volgenden dag onder zeil gegaan met noordwestelijken wind en noorder koers, passeerden wij ten tien ure aan stuurboordzijde het tamelijk groote en vlakke eiland Sendirie. Even voorbij dit eiland werd een jonge haai (Carcharias melanopterus) en eenige vliegende visschen (Exoeoetus unicolor) gevangen. Met het vallen van den avond waren wij goed halverweg en konden den overwal duidelijk zien, doch vorderden gedurende den nacht slechts weinig wegens den flaauwen en afwisselenden wind en het buijig weêr. Eerst even voor zonsopgang stelde zich de wind in 't noordoosten vast en begon stijf door te komen. Wij maakten nu weder vaart, zagen weldra de geheele kuststreek van Gorontalo voor ons liggen, naderbij dan ik verwacht had, en kwamen 's middags in de Gorontalo-rivier ten anker, na eene afwezigheid van 34 dagen.

Al heeft deze reis ook weinig in natuurkundig opzigt opgeleverd, zoo heeft zij ten minste den weg gebaand tot een later door mij te bewerkstelligen onderzoek der landen aan de overzijde der Tomini-bogt, terwijl door mijne komst een landschap voor verwoesting en ellende gespaard bleef.

IV.

TOGT NAAR EN VERBLIJF AAN HET MEER VAN LIMBOTTO.

Zoodra de beide blotto's (kano's), welke mij, mijne jagers en bagage langs de Tapa-rivier naar het meer van Limbotto zouden brengen, op den 9en Augustus gereed waren, verliet ik den 10en vroeg in den morgen Gorontalo, om nog voor den middag Ayer-panas te bereiken, de eerste door mij gekozen aanlegplaats.

De blotto, waarin ik zat, was tien el lang en anderhalf el breed, zonder vlerken en uit één stuk hout gekapt. Een vloer van bamboes diende tot dek, waarop met gemak een „luijerstoel" kon staan, terwijl een afdak van palmbladen met guirlanden en een tal van vlaggetjes versierd, tot bescherming strekte voor zon en regen. Zes roeijers en een stuurman moesten met lange staken en roeispanen de blotto in den gang houden, door haar tot nagenoeg halverweg voort te stuwen en verder op met roeijen vooruit te brengen. Te $8^1/_2$ uur hadden wij het punt bereikt, waar de Tapa het ontlastingskanaal van het meer digt bij de kampong Potanga in zich opneemt, en vervolgden onzen togt op dit kanaal verder tot aan het meer, alwaar wij te $9^1/_4$ uur aankwamen.

Hoogst schilderachtig en tijdkortend is deze vaart, zoowel

wegens de schoone vergezigten, die met iederen draai der rivier afwisselen, als wegens de levendigheid der omgeving. Ter linker zijde des opvarenden, dus op den regter rivieroever, verrijst de bergrug, waarvan wij bij de beschrijving van Gorontalo melding maakten, en die den reiziger tot aan het meer blijft vergezellen. Terwijl de rivier op verscheidene plaatsen zijnen voet bespoelt, wijkt deze op andere plaatsen aanmerkelijk daarvan terug, bebouwde en woeste gronden in gestadige afwisseling vertoonende. Ter regter hand is de grond geheel vlak en bebouwd.

Een krachtige, echt tropische plantengroei overschaduwt beide oevers, waarlangs eene onafgebroken reeks van nu eens minder, dan weder meer van elkander verwijderd staande huisjes zich uitstrekken. Klapper- (Cocos nucifera), sagoweer- (Arenga saccharifera), sago- (Metroxylon Rumphii) en areca-palmen (Areca alba), papaia's (Carica papaja), pisangs (Musa troglodytarum en Berterouiana), vruchtboomen van verschillende soorten, bamboes (Bambusa fera en aspera), suikerriet (Saccharum officinarum), miloe (Zea maïs), glaga (Saccharum spontaneum), allang-allang (Imperata Koenigii) en honderd andere planten staan daar in bonte mengeling onder elkander. Op- en afvarende kano's, witte en blaauwe reigers (Ardea garzetta en stagnatilis), groepen van menschen in of nabij de huizen vervrolijken het fraaije tafereel.

Tot aan het meer passeert men de navolgende dorpen: Gorontalo, Tetea, Tohto, Boetayo, Toeloedowongo, Tapohdoe, op den linker oever; Djehding, Djenongo, Oemboeloebyoe, Foehndo, Hilingo, Hoeangga, Potanga en Lekobalo, op den regter oever.

Van Gorontalo tot aan Potanga bedraagt de regtlijnige afstand een uur en van Potanga tot aan het meer ruim een half uur gaans, welk traject bij gewonen waterstand gemakkelijk in twee en een half uur tijds kan afgelegd worden.

Het kanaal uitkomende, bespeurt men nog niets, wat op een meer gelijkt, wegens het hooge riet, waarmede de kanten zoodanig begroeid zijn, dat slechts naauwe straten en kleine

plassen open blijven. Evenwel kan men zich hier reeds een begrip vormen van de menigte watervogels, die op en nabij het meer huizen en die wij later meer in het bijzonder zullen leeren kennen. Doorroeijende ziet men de opene plekken van lieverlede in uitgestrektheid toenemen en krijgt eindelijk, als men het rietbosch achter den rug heeft, op de hoogte der kampong Bolilla een vrij gezigt over het meer en het schilderachtig daaromheen gelegen gebergte. Op de hoogte van Bolilla gekomen, staken wij het meer in noordwestelijke rigting over en kwamen omstreeks 11 ure te Ayer-panas, alwaar ik door den marsaole van het district Telaga, Hadjie Abdoella Hoenou, allervriendelijkst ontvangen werd. Ik nam mijn intrek in het eerst onlangs gebouwde passantenhuis en toog onverwijld aan het werk.

Ayer-panas is de naam van eenige nabij de kampong Pangadaä aan den noordoostkant van het meer liggende huizen, welke het passanten- of logeerhuis omringen. Dit laatste is ligt en los gebouwd ten gerieve van Gorontalesche bezoekers, die, nog al dikwerf herwaarts overkomen, hetzij om te gaan jagen, hetzij om de warme bronnen te bezien, waarvan het plaatsje den naam gekregen heeft.

Het ligt omtrent 200 el van het meer verwijderd en een flinke weg voert derwaarts. Met uitzondering van een 90 voet hoog heuveltje, 1000 el ten oosten van het passantenhuis, is de geheele omtrek tot aan den voet van het gebergte vlak, en bestaat uit tuin- en weiland. Ten oosten wordt deze vlakte, waarvan de breedte gemiddeld twee paal bedraagt, begrensd door een circa 1000 voet hoogen met het meer evenwijdig loopenden bergrug, waarvan de voorheuvels grootendeels in kultuur gebragt zijn. Een tal van huisjes staat over berg en vlakte verspreid, en zet aan het anders kale landschap eenig leven bij.

Alleen langs het meer is de grond zwaar begroeid, vooral met klappa- en sagoweerpalmen. Langs den voet van voornoemd heuveltje loopt de groote weg van Gorontalo en Limbotto, die eene ruime breedte beslaat en voor rijtuigen en

karren geschikt is. Op den top staat een stevigen koepel, van waar men een schoon vergezigt over de vlakte en het meer heeft. Gelijk aan eene prachtige schilderij ligt het met alle tinten van bruin en groen geschakeerde landschap voor de voeten des aanschouwers ontrold, verlevendigd door voetgangers en paardrijders, door kudden van buffels en paarden. Van het meer zelf is slechts een klein gedeelte in het noordwesten zigtbaar; al het overige wordt aan het oog onttrokken door een bosch van duizende klappa-palmen (Cocos nucifera).

Mijn verblijf te Ayer-panas, dat $8^1/_2$ paal van Gorontalo ligt en waar ik tot den 27en der maand vertoefde, leverde in vele opzigten een rijken oogst op voor mijne verzameling, namenlijk aan vogels en insecten. Terwijl mijne jagers op het meer bezig waren, maakte ik uitstapjes in de omstreken en kwam zoo doende in het bezit van menig zeldzaam voorwerp. Vooral beloonend was mijn bezoek aan het gehucht Wawoe, dat aan den voet van het gebergte in eene naauwe vallei tusschen hoog geboomte verscholen ligt, op ruim twee palen van Ayer-panas. Ook werd ik in de laatste dagen van mijn verblijf nog met een bezoek vereerd van den heer Andree Wiltens, gouverneur der Moluksche eilanden, tijdens zijne inspectiereis door deze afdeeling.

Den 28en Augustus vertrok ik naar Limbotto, de hoofdplaats van het gelijknamige rijk, nam mijn intrek ten huize van den in dienstzaken afwezigen ambtenaar Roskott en bleef daar tot den 6en September.

Het tegenwoordige Limbotto ligt 3 paal ten noordwesten van Ayer-panas en één paal van het meer verwijderd. Vroeger lag de kampong twee paal noordelijker op een minder geschikt terrein, van waar zij nog slechts weinige jaren geleden op het tegenwoordige emplacement overgebragt werd. Het huis van den radja, de stomp van een vlaggestok en het geraamte der missigit zijn thans de eenige zigtbare overblijfselen, die aan oud-Limbotto herinneren. De weg van Gorontalo naar Kwandang (noordkust) doorsnijdt de nieuwe plaats in

hare geheele lengte en vormt de voornaamste straat, die tevens het beste onderhouden wordt. Een tiental zich onderling kruisende wegen vormen vierkante vakken, waarop de huizen, onder geboomte en in tuinen verscholen, ordeloos en verre uit elkander verspreid staan. Midden door de kampong stroomt in zuidelijke rigting de Bionga, in een diep ingesneden bed van 20 el breedte; op het punt, waar de groote weg haar snijdt, ligt er eene brug overheen. Naast deze brug wordt op den linkeroever markt gehouden en is op den regter een plein, waarop het negorij-huis (de tijdelijke woning van den ambtenaar), de woning van den radja met pandoppo en de missigit staan, allen, met uitzondering van den pandoppo, hoogst onaanzienlijke gebouwen. De huizen der ingezetenen staan ook hier op palen, zijn klein en met weinig zorg uit ligt hout, bamboe en boomschors opgetrokken. Over het algemeen heeft de plaats een woest en onzindelijk voorkomen; vele der huizen, waaronder dat van den voor anderhalf jaar overleden radja, zijn in verval en nagenoeg al de oorspronkelijk breed aangelegde wegen zoodanig met ruigte begroeid, dat zij naauwelijks te herkennen zijn.

Het terrein, waarop Limbotto ligt, maakt een gedeelte der vlakte uit, waarvan wij bij de beschrijving van Ayer-panas spraken. Van den voet van het gebergte loopt het in vrij gelijkmatige helling naar het meer af, is in het dorp zelf met hoog geboomte begroeid, doch daar buiten even schraal bewassen als de vlakte nabij Ayer-panas. Op de hellingen van het gebergte ziet men weinig sporen van kultuur tusschen de bosch- en allang-allang-gronden, waarmede zij overdekt zijn. Van het meer bespeurt men nabij Limbotto niets, want alles is daar aan den oeverkant zwaar met waterplanten begroeid, waardoor een smal regtlijnig kanaal naar het open water voert.

Na ook hier van de localiteit gebruik te hebben gemaakt, stak ik met mijne jagers over het meer naar Panybi, om ook den zuidelijken meer bergachtigen oever te onderzoeken, en verbleef daar van den 7en tot den 15en September.

De langs deze zijde van het meer oprijzende bergrug, eene voortzetting der keten, welke aan de kloof te Gorontalo begint en langs den regteroever der Tapa-rivier heentrekt, vormt door uitspringende ribben meerdere op de lengte-as loodregt staande dwarsvalleijen, welke in zeer merkbare glooijing naar het meer afhellen. In de laatste meest westelijke dezer valleijen ligt aan den oever de kleine kampong Panybi en een paal hooger op in de keel der vallei het passantenhuis of de loge, een stevig, doch somber, inlandsch gebouw. Tusschen twee ribben besloten, geeft dit circa 160 voet boven het meer gelegen huis een fraai vergezigt noordwaarts over het meer en het gebergte aan de overzijde, met den 5000 voet hoogen berg Matambea of Ile-ile in het verschiet. Duidelijk herkent men de loge van Limbotto en de huizen van Ayer-panas en een scherp oog ziet in den morgenstond de gecondenseerde dampen, die uit het warme water aldaar oprijzen. Bosch en kreupelhout, weilanden en tuingronden, waartusschen groepen van kokospalmen hunne sierlijke kruinen verheffen, zijn het plantenkleed van vallei en heuvelrug. Eene beek, naar een in hare bedding liggenden op een krokodil gelijkenden steen, „Talohoe-batoe-hoeaïjo" genaamd, doorstroomt de vallei in hare volle lengte van het zuiden naar het noorden. Een goede, langzaam opklimmende weg leidt langs den voet der ooster bergrib naar het eenzaam liggende huis, waar achter de ongeveer 1000 voet hooge bergrug Tiloebo de vallei afsluit. Deze laatste is met hoog opgaand geboomte begroeid, waartusschen open, met allang-allang bewassen, plekken besloten liggen. Vele naar tuinen leidende voetpaden slingeren langs dit gebergte naar boven; een daarvan, dat over eene steile, met gras bedekte, helling liep, beklom ik een paar dagen later met veel inspanning, maar ik werd voor mijne moeite ruim beloond door het prachtige tafereel, dat zich boven aan mijn oog vertoonde.

Een zeer schilderachtige en vrij goed onderhouden weg van 8 paal lengte, loopt van de kampong vlak langs het meer, het uitwateringskanaal en de Tapa, over de dorpen Le-

kobalo en Potanga naar Gorontalo, nu over hoogten dan over vlak land slingerende. De verlenging van dezen weg voert naar de op 2 paal afstands vlak aan het meer gelegen kampong Batoe-daä. Westwaarts van Panybi neemt de bergketen een meer zuidwestelijken loop; daar ligt tusschen haren voet en het meer eene golvende met allang-allang bewassen vlakte, met een tal van kreekjes doorsneden. Onder deze laatsten welt er een uit eene rotsspleet en werd wegens die omstandigheid genoemd „Taloehoe-boto-loboeta." De vlakte zelve heet „Padengo-tolidoe," slangvlakte, naar eene kolossale slang, die, volgens overlevering, eertijds daar moet gehuisd hebben en in steen veranderd, voor de geloovigen thans nog aan den voet van den berg Moloendi te zien is. In het dorp Panybi ziet men eindelijk niet verre van het meer, aan de westzijde van den weg, de bouwvallen van een steenen huis, waarin jaren geleden een gouvernements-ambtenaar, met den titel van gezaghebber, gewoond heeft.

Het gebergte in de nabijheid der loge bestaat, volgens een oppervlakkig onderzoek, gedeeltelijk uit molasse, gedeeltelijk uit kalkmergel, waarin brokken voorkomen van een grofkorrelig kwarts, veldspath conglomeraat en van madreporenkalk. Niet verre van het huis vond ik in de molasse eene menigte kleine versteeningen (Terebratula), waarvan ik monsters voor mijne verzameling medenam.

Na verschillende uitstapjes uit dit eenzaam verblijf te hebben gemaakt, keerde ik den 16en September naar Gorontalo terug, ten hoogste voldaan over mijn verblijf aan het meer, waarmede wij thans nader kennis zullen maken.

Het meer van Limbotto, bij den inboorling bekend onder den naam van „Boelallo-moepato," beslaat het westelijk gedeelte der vlakte in eene nagenoeg westelijke rigting; de lengte kan op 12, de breedte op 5 en de vierkante inhoud op 35 □ paal geschat worden, terwijl de diepte tusschen $2^1/_2$ vadem en weinige voeten afwisselt. Het heeft een eliptischen vorm, zonder diepe bogten of insnijdingen. De vergaderbak zijnde van een tal van riviertjes en beken, die uit

het omringende gebergte naar het meer stroomen, is het uit dien hoofde aan een periodiek rijzen en dalen onderhevig, afhankelijk van de in het gebergte gevallen hoeveelheid regen. Aan den zuidoostkant ontlast het zich door twee smalle natuurlijke kanalen, welke zich nabij de kampong Potanga vereenigen en vervolgens voor dit dorp door de Tapa- of Bolangorivier verzwolgen worden. Het water is op het gezigt geelachtig en zelfs donkerbruin van kleur, doch niettemin drinkbaar. Met uitzondering van den zuidoostkant, waar van Lekobalo tot aan Panybi meerdere bergribben het meer bereiken en steil daarin afvallen, is de oever overal vlak en wegens den zwaren plantengroei aan de kanten nergens scherp begrensd. Het wordt omsloten door de districten Kota en Telaga van het rijk van Gorontalo en door de districten Telaga en Batoe-daä van het rijk van Limbotto; een zestiental dorpen, grootendeels tot laatstgenoemd rijk behoorende, liggen in de rondte, waarvan Bolilla, Panga-daä, Limbotto en Batoe-daä de belangrijkste zijn.

Gelijk wij te voren reeds aanmerkten, is de spiegel van het meer sterk met water- en moerasplanten bewassen en treft men eerst op zekeren afstand van den oever uitgestrekte open vakken aan, onderling door smalle begroeide stroken gescheiden en op vele plaatsen als bezaaid met drijvende rietbossen, welke zich in den westmoesson aan den oost-, in den oostmoesson aan den westkant van den oever ophoopen. Naauwe straten, die aanhoudend moeten worden opengehouden, voeren naar de verschillende dorpen en de beide uitwateringskanalen; alleen de met de localiteit bekende inlander kan in dit labyrinth den weg vinden. De hoofdmassa van het plantenkleed bestaat uit eene 5 à 6 voet hooge rietsoort, kano-kano (Arundo filiformis?) genaamd, doch waartusschen andere plantensoorten groeijen, zoo als eene Colocasia met aan den kant getande en stomppuntige bladen otangoe genaamd, en eene slingerplant tibaija (Lea aculeata), met eene kleine witte bloem, waarin ligtgele stampertjes zijn. Nog meer andere dezer planten zijn de ihdoe (Oldenlandia nudiflora), het met kleine witte

bloemen prijkende Sesuvium portulacastrum en nabij den oever de doehmalo (Heriteria littoralis). Doch het meest trekt de foehndo (Nelumbium speciosum) het oog tot zich, welke groote uitgestrektheden met hare breede bladen bedekt, waarboven de kolossale, donkerrooskleurige bloemen in schitterende pracht uitsteken. Een eigenaardig effect ontstaat in het meer, wanneer eene windvlaag de op het water zwemmende bladen doet omkrullen, zoodat de witte onderkant zigtbaar wordt; kijkt men dan in de rigting van dèn wind, dan doet zich de oppervlakte van het water nu eens blaauwgroen, dan weder zilverwit voor. Weinig minder schoon is eene andere verwante plant, met groote witte, aan den kelk gele, bloemen, denkelijk eene Nymphaea. De zaadpitten der foehndo worden door den inlander als lekkernij gegeten. Onder de op drooge plekken vooral tusschen Lekobalo en Panybi groeijende planten, valt vooral in het oog de ketjoeboeng (Datura alba), wegens zijne lange witte bloem.

Werpen wij een oog op de dierenwereld, die in, op en rondom het meer leeft, dan wordt de natuuronderzoeker door den rijkdom daarvan in het algemeen getroffen. De zoogdieren zijn daaronder het minst vertegenwoordigd, vooral op het schraler begroeide vlakke oevergedeelte. Eenige vledermuissoorten, die wij reeds vroeger leerden kennen en de gewone huisdieren, zijn alles, wat men ziet. Een vreemd gezigt leveren de kudden van buffels (Bos karibu, oloboe der inlanders), wanneer zij op dikwerf verren afstand van den oever in het meer een bad nemen, waar dan alleen de lompe kop met zijne lange horens te zien is. Rijker aan wild is de bergachtige en boschrijke omstreek van Panybi. Daar toch leeft familiesgewijze de zwarte dihé (Cynocephalus niger), de boeboetoe (Phalangista ursina), de zonderlinge tandabana (Tarsius spectrum), de tendelongo (Sciurus murinus) en verschillende vledermuissoorten. Herten en wilde zwijnen (Cervus russa en Sus celebensis, boeoeloe en toalangyo der inlanders) zijn er in menigte en meer dan eens zag ik ze op klaar lichten dag nabij de loge passeren. Een zeldzaam verschijnsel daar-

entegen is de hoogst schuwe boeoeloe-toetoe (Anoa depressicornis) en de onggoenoboeto, waarschijnlijk eene soort van kat.

Is het meer met zijne oevers arm aan zoogdieren, des te rijker is het bedeeld met vogels, vooral met steltloopers en zwemvogels. Verbazend groot is het aantal daarvan, zoowel in soorten als in individu's en ik herinner mij niet op mijne veelvuldige zwerftogten in dezen archipel ooit zulk eene menigte in een betrekkelijk klein bestek bij elkander gezien te hebben als hier, zoodat men met het volste regt het meer een Eldorado voor jagers noemen kan, niettegenstaande de liefhebbers van Gorontalo nog al druk hier ter jagt gaan. Waar het oog heenziet, overal ontwaart het zittend of vliegend gevogelte; in de rietbosschen, op de drijvende waterplanten, op boven water uitstekende staken, op de veelvuldige vischfuiken met hunne lange staketsels zit soms een tiental verschillende soorten bij elkander. De meeste daarvan zijn weinig schuw en derhalve gemakkelijk onder schot te krijgen. Het volgende zal in korte trekken eene schets bevatten van de meest karakteristieke soorten, die als het ware eene zekere tint aan het meer geven.

De eerste plaats daaronder komt aan de reigers (Ardea) toe, waarvan ik twaalf soorten kreeg. Vooral zijn het de beide witte Ardea intermedia en garzetta (swekko), die het oog tot zich trekken. In de rietbosschen, op de kleine drijvende eilanden, op de vischfuiken, kortom nagenoeg overal ziet men ze in deftige houding zitten of vliegen in zulk eene menigte, dat het groen der planten zich dikwerf aan het oog als wit gespikkeld voordoet. Evenwel leven ze hier nimmer troepsgewijze, maar steeds alleen. Iets minder menigvuldig is Ardea purpurea (tomèo), die in kleur en gestalte geheel overeenkomt met de Europeesche exemplaren. Wijders de zachtgekleurde Ardeola speciosa (doedoehoe) met schoonen driekleurigen bek, de witte Bubulcus coromandelensis en Nyeticorax grisea. De laatste leeft in kleine troepen en houdt zich meer op bepaalde plaatsen op in tegenstelling met de overige

over het geheele meer verspreide soorten. Hoogst zeldzaam is de fraaije Herodias picata, waarvan ik slechts een exemplaar mogt erlangen. Even zeldzaam is de Ciconia leucocephala, die het meer alleen nu en dan bezoekt. Zeer menigvuldig daarentegen komt de moelolonéo (Falcinellus peregrinus) voor, die gaarne in gezelschap van andere watervogels op de staketsels der vischfuiken met half geopende vlerken zit. Nog menigvuldiger is Porphyrio melanoptera (bentoela) en de ook in Australië voorkomende Himantopus leucocephalus (lilimo). Beiden ziet men dikwerf te zamen met Gallinula haematopus en Parra gallinacea (pihndo) op de breede, drijvende bladen van Nelumbium speciosum rondloopen, terwijl andere soorten, als Gallinula rubiginosa (werie), Gallinula superciliaris (tatao), Rallus celebensis en striatus (boeloeito) en een Numenius (totoepo) aan het hooge rietgras nabij den oever de voorkeur geven en daarom ook minder in het oog vallen.

Op de opene plassen en op de staketsels zwemt en zit veelvuldig een kleine aalscholver (Graculus melanoleucus) manonoelobo en de dondohoelo (Plotus melanogaster), doch de laatste is aanmerkelijk zeldzamer, zoo ook eene kleine zwartkoppige zeezwaluw (ngéo). Van eenden (doewiwi), welke men dikwerf in vlugten aantreft, erlangde ik vier soorten: Anas arcuata, gibberifrons, guttata en eene mij onbekende soort. Eindelijk is de tankoelele (Podiceps gularis) mede een gewoon verschijnsel.

Ook het aantal landvogels, welke in den omtrek van het meer huizen, is niet gering; het zijn grootendeels de reeds bij Gorontalo en Modelido verzamelde soorten. Als nieuw voor mijne verzameling erlangde ik te Ayer-panas een kuikendief (Circaëtus), Ptilocolpa paulina, Coturnix excalfactoria (biloe-biloeloe) en den grooten jaarvogel ahlo (Buceros cassidix). Te Limbotto schoten mijne jagers een zwart- en witgeteekenden vliegenvanger (pea-patta), Scissirostrum Pageï en te Panybi kreeg ik Spizaëtus lanceolatus, een bruinen Eudynamis met zwarten kop, een sperwer, Colaris cyanicollis, Columba Stephani en eene kleine Sylvia. Daarvan zijn Ptilo-

colpa paulina, Coturnix excalfactoria en Scissirostrum Pageï geenszins zeldzaam. De kleine kwartel, welke ook op Java en Sumatra aangetroffen wordt, leeft alleen op de met allang-allang begroeide vlakte. Scissirostrum Pageï heeft in zijne gewoonten veel gelijkenis met onzen spreeuw, doch in enkele punten ook met de vinken.

Ten slotte moet ik nog gewag maken van een vogel, naar welken men mij dikwerf vroeg. Hij heet in de landtaal tiba-tiba-hoö, is naar men zegt met velerhande kleuren getooid, geeft een klokachtig geluid en leeft in het digtste woud. Vele personen beweren hem gehoord te hebben, doch nimmer heeft iemand hem gezien. Vooral dit laatste beschouw ik als een bewijs, dat de vogel alleen als hersenschim in het brein van den inlander bestaat, zoodat ik gerust *f* 50.— uitloven kon aan dengenen, die hem mij zou brengen.

In den legtijd worden de eijeren van al die watervogels druk door de omwoners opgezameld en te Gorontalo ter markt gebragt. Bij alle reigers, bij den Falcinellus, Plotus en Haliacus zijn zij groenachtig en met eene dikke en ruwe korst van kalk overdekt, terwijl die van al de overige soorten op lichtkleurigen grond gevlekt zijn, met uitzondering nogtans der witte gladschalige eendeneijeren. De fraaiste zijn die van Parra gallinacea met gladde, glanzige schaal van bruingele kleur, waarop pikzwarte lijnen elkander veelvuldig doorkruisen.

Van de reptiliën zullen wij hier alleen melding maken van de in het meer levende krokodillen (Crocodilus biporcatus, hoeayo der inboorlingen). Het aantal dezer roofzuchtige dieren is verbazend groot, niettegenstaande de drukke jagt, die er op gemaakt wordt, wegens de van gouvernementswege gestelde premie van *f* 3.— voor een krokodil van meer dan 6 voet lengte, van *f* 1.— voor een dito minder dan 6 voet en van 5 centen voor ieder ei. Gemiddeld bedraagt het totaal dezer premiën eene somma van *f* 3500.— 's jaars. De dieren worden gevangen door middel van haken en het zijn

vooral de meer volwassenen, waarop als de gevaarlijkste bij voorkeur jagt gemaakt wordt.

Ook aan visschen bevat het meer een rijkdom, die alle begrip te boven gaat en de visscherij is daarom een hoofdbedrijf der oeverbewoners. Dagelijks doorkruisen het watervlak een tal van blotto's zoowel groote, die door acht scheppers en meer in beweging gebragt worden, als kleine, welke de daarin staande persoon door beweging van den voet voortduwt. Overal steken de getraliede omwandingen der sero's (soort van fuik) uit het water met 20 en meer el lange naar den ingang leidende vleugels; aan weêrskanten en in het midden der meeste drijvende eilandjes of rietbosschen ziet men een langen bamboe de plaats aanwijzen, waar boeboet's (een kleine soort van fuik) onder water liggen. Dagelijks wordt nog buitendien eene massa van visch met den haak gevangen; de markt te Gorontalo is er nagenoeg iederen avond vol van. Neemt men dit in aanmerking en overweegt men verder, dat de in het meer levende krokodillen en het grootste gedeelte der vogels zich uitsluitend van visch voeden, dan zal men zich eenig denkbeeld kunnen maken van de groote menigte. Hun vleesch is wegens den moerassigen grond niet lekker van smaak, doch maakt evenwel de hoofdtoespijs uit van het voedsel der mindere klasse. Elf soorten zijn het, welke hier te huis behooren en wel de tola, hoeloeoe, boetao, pajangkadoemalalotto, doembaja, hoenoeto, batoea, doelalaho, okili en nog twee anderen, waarvoor mijn zegsman geen naam wist op te geven. Buitendien komen ook dikwerf zeevisschen langs de rivier en het uitwateringskanaal in het meer. Ook leven daarin kreeften en garnalen (hoehemoe), alsmede een Bulimus (zoetwaterschelp) ter grootte van een kindervuist.

Van gekorven dieren treft men op het meer en in den omtrek vooral eene groote hoeveelheid van Libellulae (glazenmakers), minstens een veertigtal soorten aan.

Werpen wij thans nog ter voltooijing onzer schets een blik op den politieken en maatschappelijken toestand der bevolking, even als wij dit vroeger deden ten opzigte van Gorontalo. Wij

kunnen ons thans aanmerkelijk bekorten wegens de overeenstemming in zeden, gewoonten en instellingen van beide rijken.

Het rijk van Limbotto, het tweede der drie in de vlakte van Gorontalo gelegen rijkjes, beslaat het westergedeelte dier vlakte, het daaraan grenzende binnenland en eene strook land langs de noordkust. De kampong Limbotto, uit de dorpen Tonggoelo, Tinilo en Hoengaloea zamengesteld, is de hoofdplaats en de zetel van een gouvernementsambtenaar, die afwisselend hier en te Kwandang aan de noordkust verblijf houdt. Het rijk is thans verdeeld in de districten:

Kota	met Limbotto	tot	hoofdplaats	en	6,500	zielen.
Batoedaä	„ Panybi	„	„	„	1,900	„
Pogoeyaman	„ Bilatoe	„	„	„	1,200	„
Kwandang	„ Moloeo	„	„	„	3,360	„
		een totaal	gevende	van	12,960	zielen.

Daarvan telt het eerste district 15, het tweede 5, het derde 4 en het vierde 12 dorpen; de meestbevolkten dier dorpen hebben 900, de minstbevolkten een zestigtal zielen. Het district Kota beslaat den noorderoever van het meer en een gedeelte van het binnenland, het district Batoedaä den zuideroever, het district Pogoeyaman een afgezonderd liggend gedeelte aan de zuidkust beoosten Pagoeat en het district Kwandang eene groote strook land langs de noordkust.

Volgens overlevering dagteekent het ontstaan van dit rijk van vroeger dan dat van Gorontalo; vrijwillig vereenigden zich de vier magtigste kampongs Tilawa (Kota), Donggala (Batoedaä), Boetayo (Pogoeyaman) en Timilito (Kwandang) met elkander en stichtten een rijk, waarover men het oudste hoofd als oppervorst wilde aanstellen. Daar deze voor die waardigheid bedankte, werd bij gebrek aan een geschikt persoon eene mand (krandjang) tot radja verheven. De geschenken, welke de negorijhoofden dezen zonderlingen vorst aanbo-

den, werden ter regter of linker zijde van de mand in opvolgende rij opgehangen en op die wijze de rang van ieder hoofd vastgesteld en thans nog wordt een gedeelte der kamponghoofden kimelaha-kanan en kimelaha-kiri genoemd. Men had nu wel een radja, doch aangezien onmogelijk door eene mand gezag kon uitgeoefend worden, moest men naar een bestuurder omzien en creëerde daarvoor de betrekking van foefoehoe (djoegoegoe). Nadat de brave mand zoo doende eenigen tijd geregeerd had, verloor ze buiten hare schuld door de volgende omstandigheid rang en aanzien. Een der hoofden op zekeren dag langs den meeroever wandelende, zag daar een groot ei in het slijk half bedolven liggen, nam het mede huiswaarts en ziet na verloop van eenigen tijd kroop een beeldschoon meisje daaruit, dat wegens hare schoonheid en mysterieuse afkomst onmiddelijk tot oppervorst werd verheven in plaats van de onnoozele mand. Men noemde haar nu als vorst Talanggohoelan (lichte maan). Nadat zij eenigen tijd geregeerd had, werd zij door een geest bezwangerd en beviel van een zoon Ilinggoeloe genaamd, die haar in de waardigheid opvolgde en de stamvader werd van de tegenwoordig regerende familie. Zijn zoon Hoeladoe was de vierde radja, de zevende Poeloefolawa en de negende Palamalla. De beide laatsten werden door hun eigen volk vermoord, de eerste door de hoofden, de laatste door het volk. Poeloefolawa had eene pendoppo laten bouwen en last gegeven, dat zij door de jonge dochters der hoofden moest gedekt worden. Terwijl nu de juffertjes daarmede bezig waren, amuseerde zich onze vriend de radja, met door middel eener scherp gepunte bamboe de schaamdeelen der meisjes te doorprikken, eene daad, welke de vaders zoo hoog opnamen, dat zij besloten hem te vermoorden en dit besluit ook werkelijk eenigen tijd later ten uitvoer legden. Palamalla werd bij een volksoploop van kant gemaakt, omdat hij, gelijktijdig radja van Limbotto en Gorontalo zijnde, de Gorontalezen teveel bevoordeelde ten nadeele der Limbottorezen.

Uit het bovenstaande zien wij, dat de waardigheid van

djoegoegoe reeds in Limbotto bestond voor en aleer men tot de aanstelling van een oppervorst overging en het is aan die omstandigheid toe te schrijven, dat de djoegoegoe hier werkelijk de tweede persoon is na den radja, hooger in rang dan de marsaole's.

Daar hoofden en adel in Gorontalo en Limbotto met elkander vermaagschapt zijn en als het ware eene familie uitmaken, bestaat er eene naauwe vriendschap tusschen beide rijken. In vele opzigten beschouwen zij zich als één, de grenzen mogen niet afgebakend worden en als de namen Gorontalo en Limbotto uitgesproken worden, zegt de inlander Gorontalo Limbotto of Limbotto Gorontalo, om aan te duiden, dat ze één zijn en er geen voorrang bestaat. Komen de hoofden van Limbotto in Gorontalo, zoo zijn zij daar insgelijks hoofden en omgekeerd, terwijl bij plegtigheden een der rijken het andere bij afwisseling presideert.

De verkiezing van den radja heeft op gelijke wijze plaats als in Gorontalo, doch de djoegoegoe heeft als oorspronkelijk hoofd zitting in de kiesverzameling boven de marsaole's en is verkiesbaar even als deze. Sedert anderhalf jaar is de waardigheid van radja vacant door het overlijden van den titularis.

Met de belastingen en inkomsten is het hier eveneens gesteld als in Gorontalo. De radja ontvangt gemiddeld per jaar *f* 700.— aan belasting, 32 pikols rijst, 3 à 4000 miloevruchten en de opbrengst van 50 klappaboomen. De djoegoegoe en marsaole's ontvangen *f* 50.— aan belasting, 16 pikols rijst, 3000 miloevruchten en de opbrengst van 30 klappaboomen.

Met de verschillende kultures ziet het er in Limbotto even bedroefd uit als in Gorontalo; er is daarin geene verbetering te wachten, zoolang de tegenwoordige verhouding der rijken tot het gouvernement blijft voortbestaan.

V.

DE WARME BRONNEN TE AYER-PANAS.

De heete wellen, waaraan de plaats haar naam ontleent, borrelen in de bedding van een koud zoetwaterkreekje op, dat op korten afstand van het logeerhuis in de vlakte tusschen struikgewas ontspringt, in eene zuidwestelijke rigting vlak langs het huis loopt en op 240 el afstands daarvan in het meer valt. Dikke nevels van waterdamp, die in den morgen- en avondstond op grooten afstand reeds voor het oog zigtbaar zijn, rijzen daaruit op en op vele plaatsen duiden luchtbellen, die onophoudelijk daarin naar boven stijgen, den kokenden staat van het water aan. Het is kristal helder, doch zet op enkele plaatsen een okerkleurig, slijmachtig bezinksel af en bedekt de buiten het water uitstekende lapilli met eene dunne, witte korst van amorphe kalk, ligt bitterzout van smaak. Het water zelf is overigens reukeloos en flaauw van smaak. Volgens een door mij ingesteld scheikundig onderzoek, dat wegens de weinige mij ten dienste staande reagentiën niet anders dan hoogst gebrekkig kon wezen, bevat het veel chloorzout, vooral chloorsodium. Een door mij in het water gedompelde thermometer rees binnen eene minuut op 171° Fht., terwijl de temperatuur der lucht 84° bedroeg.

Ook voor het huis in den drassigen weigrond komen nog

op verschillende plaatsen warme wellen op en de grond is daar zelfs op eenige uitgestrektheid in het rond verwarmd.

De bevolking maakt nu en dan bij sommige ziekten wel eens gebruik van dit heete water, door het ligchaam er mede te overgieten; voor mijne komst had niemand het nog inwendig gebruikt en ik ben de eerste, die zulks deed, zonder dat ik eenige uitwerking daarvan op mijn ligchaamsgestel kon bespeuren. Vreemdelingen bezoeken nog al dikwerf Ayer-panas en laten dan tot hun vermaak eenige levende krokodillen in het kokende water werpen. In den tijd van één minuut sterven deze dieren onder hevig gespartel, waarbij de opperhuid in lange repen van het ligchaam loslaat.

VI.

REIS NAAR DE NOORDKUST, LANGS DEN LANDWEG VAN GORONTALO, NAAR KWANDANG.

Daar een bezoek der noordkust mij in het belang mijner zending allezins wenschelijk scheen, maakte ik de noodige toebereidselen tot dezen togt en was daarmede in de eerste dagen van October gereed. Evenwel moest ik mijn vertrek tot den 20en dier maand uitstellen, wegens den regen, die gedurende dien tijd in het gebergte viel.

De weg heeft eene lengte van 36 Javapaal en is met goed weer te paard in anderhalven dag gemakkelijk af te leggen. Doch aangezien ik dien in kaart wilde brengen en derhalve te voet moest gaan, slechts kleine dagmarschen maken kon en in het gebergte moest overnachten, had ik officiëel de hulp van den assistent-resident ingeroepen en hem verzocht den weg wat in orde te doen brengen en de betrokken hoofden van mijne aanstaande komst te verwittigen. Tot mijne teleurstelling bevond ik echter gedurende het traject, dat — om welke reden is mij onbekend — noch het eene, noch het andere geschied was, waardoor mijne taak zeer bemoeijelijkt werd en ik mij verscheiden malen allerellendigst moest behelpen.

Zoodra het weêr beter geworden was, vertrok ik den 21en

October met mijn onderhebbend personeel en het strikt noodige getal dragers van Gorontalo en kwam des voormiddags ten 11 uur bij de groote brug, alwaar ik op $4^1/_2$ paal van de hoofdplaats mijn eerste nachtverblijf nam ten huize van den marsaolé van het district Telaga.

Met uitzondering van een draai naar het westen, dien de weg ongeveer 360 el voorbij de Kota-radja neemt en tot paal 2 blijft behouden, is de rigting eene noordelijke tot aan de brug (Dedoko) over de Bolango-rivier. Het terrein, waarover de weg loopt, is geheel vlak en met tuin- en weiland, rijst- en grasvelden bedekt. Onder het lommer van kokospalmen staan in nagenoeg onafgebroken reeks langs beide kanten van den weg woonhuizen, welke tot de dorpen Milango en Aniloea behooren; bij de brug zelve staat alleen de woning van den marsaolé en een zestal kraampjes. De grond bestaat uit een mengsel van klei en zand, wordt in den droogen tijd eene harde, opensplijtende massa, doch verandert na zwaren regen in modder. Menigvuldige uit de vlakte komende stroompjes, waarover bruggen gelegd zijn, snijden den weg; een groot gedeelte daarvan valt in den oostmoesson droog. De brug over de Tapa-rivier is 70 el lang en ligt bij gewonen waterstand 7 el boven de tusschen steil afgestorte oevers stroomende rivier. Bij hoog water bedraagt daarentegen de afstand van de brug tot aan het oppervlak der rivier soms slechts 2 el en minder.

Den 22en vervolgde ik de reis tot Limbotto, mijn tweede nachtkwartier, 7 paal van de groote brug en 11 van Gorontalo verwijderd. Ik nam weder mijn intrek ten huize van den op dat oogenblik afwezigen ambtenaar en aangezien men niets van mijne komst wist, kon ik geene dragers krijgen en moest tegen wil en dank een dag overblijven.

Van de groote brug tot aan paal 5 loopt de weg westnoordwest, vervolgens tot aan paal 7 noordwest, van daar af weder westnoordwest en eindelijk geheel west over een wel is waar nog vlak terrein, doch waarop nabij Limbotto reeds golvingen te bespeuren zijn. Het aantal bebouwde gronden

en geïsoleerd staande huizen neemt van lieverlede af en de landstreek verkrijgt aan de noordzijde een schraler aanzien. Van het heuveltje, dat nabij Ayer-panas vlak aan den weg oprijst, is reeds bij de beschrijving dezer plaats melding gemaakt. De dorpen, welke men voorbijgaat, zijn de volgende: Mohohoelo, Liboengo, Ayer-panas, Pangadaä en Hoetoengo. Ook nu weder wordt de weg, die voor een groot gedeelte door oude, op regelmatige afstanden van elkander geplante, dodekoboomen (Mangifera foetida) overschaduwd is door menigvuldige naar het meer vloeijende waterloopen gesneden, waarvan de vlak langs de loge te Limbotto stroomende Bionga, de belangrijkste is.

In den morgen van den 24en October de reis vervolgende, zette ik mijn marsch door tot Marissa, een geïsoleerd staand huis nabij de kampong Abatie, 7 paal van Limbotto en 19 van Gorontalo verwijderd.

Tot aan de plek waar weleer oud-Limbotto stond, blijft de weg in geheel westelijke rigting doorloopen; daar eindigt de breede voor karren geschikte weg. Tot aan de overzijde van het gebergte volgen wij thans een hier meer, ginds minder breed voetpad, waarop men bij de weinige communicatie tusschen de zuid- en noordkust zelden iemand ontmoet. Van oud-Limbotto slingert dit voetpad in noordwestelijke rigting over de met allang-allang en plekken bosch begroeide Padenga-ali en Padenga-hengo, tot aan den voet van het gebergte. Een heuvelrug, waartegen de vlakte geleidelijk oprijst, strekt zich op gemiddeld één paal afstands ten noorden van het pad in eene westelijke rigting uit en is ook met gras en boschaadje bedekt, waardoor de landstreek op vele plaatsen het aanzien van een park verkrijgt. Duizenden kleine wokkapalmen (Saribus rotundifolius) staan tusschen de allang-allang op den droogen grond der vlakte verspreid, die nagenoeg ieder jaar door het afbranden van het gras van hunne bladen beroofd worden; daardoor blijven zij steeds kreupelachtig en gelijken in niets op diegene, welke in het gebergte voorkomen. Heeft men Padenga-(vlakte)ali betreden, dan ziet

men noch huizen, noch sporen van bebouwing; herten, wilde zwijnen en weinige vogelsoorten zijn de eenige bewoners, die hier leven; alleen een fraai vergezigt over het ongeveer honderdvijftig voet lager liggende meer beloont de inspanning, om bij droogte de gloeijende hitte te trotseren en na gevallen regen door diep slijk te waden. Waar het pad het gebergte intreedt, loopt het noordelijk langs den oever der Boliha, nu langs den regter-, dan langs den linkerkant. Lage, met hoog opgaand geboomte begroeide bergruggen, bepalen de rigting van dit riviertje. Op de kleine vlakten, die hier en daar tusschen dit laatste en den voet van het gebergte liggen, ziet men enkele tuinen en hutjes. In het vrij goede huis te Marissa, dat omtrent 600 voet boven de zee ligt, woont een hoofd met den titel van walapoeloe, die speciaal met het toezigt over den weg belast is.

Op Padenga-ali loopt nog een tweede, anderhalve paal korter, pad over de voormelde heuvelketen meer regtstreeks naar Marissa, doch waarvan, wegens het vele klimmen, minder gebruik wordt gemaakt.

Mijn dagmarsch van den 25en strekte zich 8 paal verder tot Halante uit, het hoogst gelegen punt van den weg en mijn vierde nachtkwartier.

Van Marissa tot Halante is de rigting van het pad over het algemeen eene noordelijke, met menigvuldige de berghelling volgende bogten. Onder een hoek van 15° klimmende, passeert men vlak bij Marissa het tusschen lage oevers naar het meer stroomende, eenige ellen breede riviertje Oelitaboe en een paal verder het kleine, uit een viertal schamele huisjes bestaande, gehucht Abatie en bereikt zoo, na ruim een half uur gaans, de beek Tapahoeloe-malatta, welke men onder het opklimmen langs haren linkeroever in de diepte hoort bruisen, zonder haar te zien. Gestadig doorklimmende, bevindt men zich voorbij paal 25, de eerste, welken men, na Limbotto verlaten te hebben, weder ontmoet op het hoogste punt, circa 2200 voet boven de zee, met de Oelitaboe aan de regterzijde, diep beneden ons standpunt stroomende. Een weinig dalende,

neemt nu de weg nabij Halante een draai naar het oosten en brengt den reiziger over een open terrein naar deze plaats.

Na uren lang door somber bosch gewandeld te hebben, maakt het ruime gezigt over de grasvelden, welke dit plekje bedekken, een vriendelijken indruk op het gemoed des wandelaars.

De grond, waarover het pad slingert, bestaat uit humus en vette kleiaarde, die met regenachtig weêr in taaijen modder verandert, waardoor men met moeite heen komt, gelijk ik dit tot mijn verdriet ondervond. De rolsteenen in de rivierbeddingen bestonden uit graauwwakken, mergel en klei-zandsteen.

Halante, nog slechts kort geleden een door een tiental huisgezinnen bewoond gehucht, is thans verlaten; een paar in de nabijheid liggende boschtuinen met stulpjes zijn de eenige bewoonde stippen in deze uitgestrekte wildernis.

Twee ter wederzijde van het pad in het struikgewas op het instorten staande geraamten van huizen herinneren, benevens een paar weelderig groeijende kakao- en eenige koffijboomen, aan het dorp. In een dezer *soit disant* huizen bragt ik een guren nacht door, den hemel dankende voor het ophouden van den regen, welke ons onderweg voor het eerst gedurende deze reis overvallen had.

Meer dan eens werd mijn oog op den togt geboeid door den krachtigen, tot volle tropische pracht ontwikkelden plantengroei, welke den bezoeker dezer streek bij iederen voetstap omringt. Vooral is het eene menigte van palmen, die aan het bosch een eigenaardig karakter verleenen. Het is de wokka (Saribus rotundifolius), welligt de schoonste der Indische palmen, aan welke hier de eerste plaats toekomt; op haren slanken 60—80 voet hoogen stam draagt zij een gevulde kroon van breede, schijf- of waaijervormige bladen, hoog verheven boven het rondom staande geboomte. In groote menigte groeit zij hier overal en vertoont zich op de met gras bewassen hellingen nabij Halante in vollen luister. Insgelijks menigvuldig is de seho (Arenga saccharifera), de silar (Corypha umbraculifera) en verscheidene pinang soorten (Areca), waaronder vooral

eene laag groeijende, welligt Areca oryzaeformis (?). Tusschen deze palmen staan pandanéën (Pandanus conoideus, sylvestris en montanus), pisang (Musa acuminata) en sierlijke boomvarens (Cnoöphora) verstrooid, terwijl de als een spar uit den grond opschietende galoba (Elettaria gigantea) en verschillende bamboesoorten (Bambusa aspera en longinodis) veelal gezellig bij elkander gevonden worden. Ficus en Quercussoorten, lassy (Echinus trisulcus), ijzerhout (Nania vera) en honderd andere bont door elkander groeijende boomen, stellen met de genoemde palmsoorten het bosch zamen.

De grond tusschen het geboomte is zwaar begroeid met massa's lager-, boom- en struikgewas en met slingerplanten, zoo als: Lagenaria vulgaris, Caesalpinia pulcherrima, Gossypium vitifolium, Artabotrys odoratissima, Chnoöphora glauca, Broussonetia papyrifera, Irina glabra, Vitis indica, Dillenia elliptica en serrata, Urtica nivea, Calamus en meer anderen.

In het donker dezer bosschen is, met uitzondering der insecten, de dierenwereld weinig ontwikkeld. Van zoogdieren ziet of hoort men nu en dan eene familie van zwarte apen (Cynocephalus niger), van vogels den grooten jaarvogel (Buceros cassidix), parkieten (Trichoglossus ornatus), kraaijen (Corvus validus), vruchtetende duivensoorten (Carpophaga) en eene lichte aschblaauwe (Ceblepyris of Graucalus), waarvan twee exemplaren geschoten werden. Boomkikvorschen (Hyla) en enkele slangen representeren de reptilieën en eene landslak (Helix) veel op de gewone Europeesche gelijkende, de weekdieren. In des te grootere hoeveelheid komen insecten voor en menig belangrijk voorwerp viel mijnen jagers gedurende den togt in handen.

Den 26en October vervolgde ik de reis tot aan het dorp Posso, dat aan de Kwandang-rivier ligt, niet verre van den voet der noordelijke helling van het gebergte, en dat 32 paal van Gorontalo en 3 van Kwandang verwijderd is. Ik bragt den nacht door ten huize van den olongia, het eerste behoorlijke dak sedert mijn vertrek van Limbotto.

Tot aan paal 31 is de rigting van den weg noordoost en van

daar verder tot aan Posso noordwest. Halante verlatende, gaat men korten tijd langs een vlakken bergrug en daalt vervolgens, omtrent 4 paal den linkeroever der Pinda volgende, tot in hare bedding af. De helling, waarlangs het pad slingert, stort zich op vele plaatsen steil in de diepte, van waaruit men de rivier hoort bruisen, lang voordat men haar bereikt. Aan het overgangspunt is de bedding 15 el breed en liggen daarin groote brokken van graauwwakken, graauwwakschiefer, zandsteen en kwartsconglomeraat; de loop der rivier is noordelijk. Aan de overzijde slingert het pad vlak langs den regteroever der Pinda, nu rijzend, dan dalend tot voorbij den 29en paal, alwaar men aan de overzijde der rivier weder huizen en tuinen ziet en het terrein meer open begint te worden. Een weinig verder passeert men de plaats, waar weleer de kleine kampong Hanta stond, van welke nog slechts één huis in wezen is, de woning van een kimalaha, die aan deze zijde met het toezigt over den weg belast is. Hij stond voor zijne stulp te wachten, om mij en mijn volk een glas sagoweer (palmwijn) gulhartig aan te bieden, voor welke beleefdheid ik hem met een klein geschenk beloonde. De Pindarivier, welke wij tot hier toe volgden, vereenigt zich achter Hanta met de Alatta, wier loop de weg nu volgt, langs haren regteroever tot paal 31. Over eene met allang-allang begroeide vlakte, waar men halverweg paal 32 de overblijfselen van een tweede dorp passeert, voert hij, weder langzaam rijzend, langs boschgrond en valt in eens naar de Kwandang-rivier af, die men, uit het woud tredende, aan den voet eener met gras begroeide berghelling eensklaps met de geheele vallei en de kampong Posso voor zich ziet. Het uitzigt naar Kwandang wordt voor het oog benomen door eene lage van oost naar west trekkende heuvelketen, welke op korten afstand van ons standpunt geisoleerd uit de vlakte oprijst. De rivier maakt hier een grooten draai van het zuidwesten naar het noorden en stroomt met verscheidene ondiepe armen over een gemiddeld 100 el breed, met kleine rolsteenen bedekt, bed.

Ook in de kampong Posso, welke op den linkeroever ligt,

zijn slechts weinige huizen bewoond; de bewoners, die zich thans op hunne tuingronden in den omtrek verspreid gevestigd hebben, zijn volgens zeggen van den olongia, afkomstig uit het landschap Posso in de Tomini-bogt.

Het terrein prijkt ook hier weder tot aan de allang-allang vlakte nabij Hanta met de volle pracht eener rijke vegetatie, waarbij de schralere plantengroei in de vallei van Posso treurig afsteekt. In plaats van uit klei en humus, zooals in 't gebergte, bestaat daar de overal openliggende grond uit thoon en zand, en de rolsteenen in de rivier uit klei-zandsteen, mergel, kalk en graauwwak.

De 27e October, mijn zesde en laatste marschdag, bragt mij nog ter goeder ure naar Kwandang, het einddoel dezer vermoeijende reis. Daar gekomen betrok ik het huis, dat de ambtenaar bewoont, wanneer hij van Limbotto herwaarts overkomt.

Over eene lengte van 3 paal, de afstand tusschen Posso en Kwandang, loopt de nu weder een tiental el breede en behoorlijk aangelegde weg noordwaarts de vlakte op, tusschen den linkeroever der Kwandang-rivier en een 700 voet hooge, met bosch begroeide, bergketen. Bij de nieuw aangelegde kampong Lebotto, waarvan de huizen aan weêrszijden van den weg staan, draait deze noord-oostwaarts en loopt in regte lijn tot aan den voet des heuvelrugs, welke de vallei van Posso noordwaarts afsluit. Daar gekomen slingert het pad langs den voet dezer keten op nieuw noordwaarts en loopt vervolgens in deze rigting regt aan op Kwandang, na eerst de kleine kampong Titidoe te hebben doorsneden. Men heeft de vlakte nu voor zich liggen, doch kan van de zee hoegenaamd niets zien. De rivier, welke voorbij Lebotto eene groote kronkeling zuidwaarts maakt en daardoor op meer dan een paal van den weg verwijderd raakt, nadert dezen laatste weder nabij Titidoe, wordt van lieverlede smaller, doch neemt aan diepte toe en stort zich beoosten Kwandang in zee uit, na het breede moerassige strand te hebben doorloopen, dat hier de kust als een gordel omzoomt.

Besluiten wij dit opstel met eenige beschouwingen, welke op den weg in het algemeen toepasselijk zijn.

Reeds voor vele jaren herwaarts bestond er een van de zuid- naar de noordkust loopend voetpad, naar den berg, waarover het slingerde, Hoeloedoe-oile genaamd. Het liep nagenoeg in regte lijn over het gebergte, doorsneed een aanmerkelijk hoog gedeelte daarvan en was hoogst moeijelijk te bereizen. Sedert de opening van den nieuwen weg is dit pad in onbruik geraakt en thans digtgegroeid. De tegenwoordige weg is ruim twintig jaar geleden door den onlangs overleden radja van Limbotto met veel doorzigt en zaakkennis aangelegd. Hij snijdt het gebergte op een van zijne laagste punten en zou met weinig moeite op sommige plaatsen verbeterd kunnen worden, bijaldien dit noodzakelijk ware. Deze noodzakelijkheid bestaat echter niet, want de gemeenschap tusschen de schraal bevolkte noordkust en de vlakte van Gorontalo is zoo luttel, dat eene verbetering en voornamelijk het gedurig onderhoud van den weg eene doellooze verspilling van tijd en werkkracht zou zijn. Al ware deze zoo gemakkelijk mogelijk te bereizen, de passage zou daardoor niet drukker worden.

De bij deze beschrijving gevoegde kaart is met de meest mogelijke naauwkeurigheid zamengesteld; alleen het gedeelte voorbij Abati tot aan Halante is meer figuratief moeten worden geschetst wegens eene zware regenbui, die ons op weg overviel en het opnemen zeer moeijelijk maakte. Op den terugweg was het mij ook niet mogelijk deze leemte aan te vullen wegens eene hevige rheumatische aandoening, waaraan ik sedert mijne terugkomst van Soemalatta lijdende was. Dat ik voor de opname de reis te voet en in kleine dagmarschen doen moest, heb ik vroeger aangemerkt. Dit laatste kon trouwens ook niet anders zijn, wegens de veelvuldige kronkelingen, welke de weg in het gebergte maakt en die onophoudelijk gepeild moesten worden met een instrument, zoo gevoelig als een Smalcalder patent-kompas.

Moede als een afgejaagd hert — ik ben thans 47 jaren

oud en bragt daarvan 24 in Indië door — kwam ik nooit voor elf uur des voormiddags in mijn nachtkwartier aan, uren lang na de dragers. Na eenige rust te hebben genomen, bragt ik dagelijks mijne opname op papier. Van mijn togt teruggekomen stond dan ook ieder inlander verbaasd op het hooren, dat ik te voet was overgekomen, want zoo iets hadden zij nog nimmer van eenen „toewan wollando" gezien.

VII.

VERBLIJF TE KWANDANG EN BEZOEK AAN DE GOUDMIJNEN TE SOEMALATTA.

De in de wandeling en op alle bestaande kaarten verkeerdelijk Kwandang genoemde kampong ligt aan het noorderstrand van Celebes op 0° 54′ N. Br. en 123° O. L. v. Gr.; de werkelijke naam van het dorp is Moloö. Over den staatkundigen toestand van het landschap is reeds vroeger gesproken; alleen moge aangemerkt worden, dat Kwandang nog kort geleden de stationsplaats was voor een van Z. M. oorlogstoomschepen.

De kampong ligt nabij de oostelijke grens eener uitgebreide, doch op slechts weinige punten in kultuur gebragte, vlakte aan den linkeroever der Pinda- of Kwandang-rivier. Een ongeveer 1200 el breede strook bij vloed onderloopend en nabij het strand verdronken land, met nipa, rhizophoren zwaar begroeid, scheidt het dorp van de zee en onttrekt deze laatste geheel en al aan het oog; alleen sommige hooge, vlak onder de kust liggende, eilanden ziet men boven de strandvegetatie uitkomen. De huizen, die aan weêrszijden van den grooten weg staan, zijn uit ligte materialen hoog op palen gebouwd en vele daarvan verkeeren in bouwvalligen staat; de controleurs- en regentswoning zijn beter onderhou-

den; doch de missigit (bidhuis) is een krot. Het aantal woningen bedraagt een veertigtal en de bewoners daarvan omtrent 250.

Westelijk van den grooten weg, schuin tegenover de controleurswoning, ontwaart men de overblijfselen eener door de bevolking in het begin der vorige eeuw gebouwde versterking, in vroegere dagen Kota-mas geheeten. Zij beslaat eene ruimte van 250 el in het vierkant; niettegenstaande dit fort reeds meer dan vijftig jaren in staat van ruïne verkeert, ziet men nog heden menig overblijfsel van zijne vervlogen grootheid. Een klipsteenen ringmuur van één vadem dikte en vier el hoogte omsloot weleer de binnenruimte, waarop, behalve bamboezen woningen voor het geheele dorpsvolk, eene woning voor het hoofd, een magazijn, wacht- en badhuis stond, allen van klipsteen opgetrokken. Twee poorten verleenden den toegang, eene grootere door twee bastions geflankeerd aan den west- en eene kleinere aan den oostkant; ook op de vier hoeken stonden bastions, die alle thans tot vormlooze steenhoopen zijn vervallen en met den ringmuur onder dikken plantengroei als het ware begraven liggen. Alleen de hoofdpoort, de badkamer en eene vlak voor deze laatste liggende gemetselde put zijn nog in redelijk goeden staat; de laatste, waarvan het boven den grond uitstekende gedeelte in den vorm eener groote pot (tampajang) is opgetrokken, bevat overheerlijk drinkwater. In het laatste decennium der 18de eeuw werd deze versterking door eene Boegineesche stroopbende drie maanden lang belegerd en zou zeker in hare handen gevallen zijn, ondanks de dapperheid en volharding der verdedigers, ware niet eene Ternataansche vloot van 30 corra-corra's nog in tijds tot ontzet komen opdagen. Aan den gaven muur, ter linkerzijde van de hoofdpoort, laten zich nog heden duidelijk de indrukken van de Boegineesche kanonkogels onderscheiden. De beide ijzeren kanonnen, waarvan zich de Kwandangers met veel succes bij dit beleg bedienden, liggen thans aan den voet van den voor de controleurswoning te Limbotto staanden vlaggestok; zij dragen alle kenmerken van hoogen ouderdom en veelvuldig gebruik.

Een kwart paal beneden de kampong verrijzen op een vlak aan den regter rivieroever oprijzenden, met gras begroeiden, heuvel van omtrent 80 voet hoogte de bouwvallen van een tweede, door de Oost Indische compagnie omstreeks 1730 daargesteld fort, dat weleer den naam van „Fort Leiden" droeg. Het was de zetel van een onderkoopman en werd door eene kleine bezetting bewaakt. Bij den aanval der Boegineesche bende op de Kota-mas, bleef het fort ongemoeid, van welke omstandigheid de koopman gebruik maakte, om, zonder dat dit den vijand ter oore kwam, naar Ternate te vertrekken en hulp te gaan halen. Met de voormelde dertig corra-corra's weder teruggekomen, versloeg hij de Boeginezen. In de laatste voor Nederlandsch-Indië zoo rampvolle jaren der 18de eeuw werd de post ingetrokken, doch in 1818 weder op nieuw met een sergeant en twaalf soldaten bezet, welk garnizoen echter in 1832, tijdens de instelling der gedwongen goudleverantie, naar Soemalatta werd overgebragt.

Alleen de van twee cirkelvormige bastions voorziene ringmuur is, evenals de wanden van een aan de noordzijde daaraan belendend gebouw nog in wezen. De muur is met eene poort aan den westkant nog in vrij goeden staat; ieder zijner façen is 26 el lang, $3^1/_2$ el hoog en 80 duim dik. Hij is van koraal- en klipsteen opgetrokken en vertoont op enkele plaatsen thans nog overblijfsels van bepleistering. Het zuider bastion is in bijzonder goeden staat en heeft vijf geschutpoorten; het noorder, dat naar de baai gerigt is, ligt grootendeels in puin. Desniettemin is dit laatste nog bewapend met een langen ijzeren zesponder op scheepsaffuit bij wijze van vogelverschrikker, want het kanon is onbruikbaar. Twee ijzeren drieponders liggen er naast op den grond. Hoog gras en heesters vullen de ledige binnenruimte en enkele struiken groeijen hier en daar op het muurwerk. Van inscriptiën is nergens een spoor te vinden.

Van de bastions heeft men een uitgestrekt vergezigt over de landstreek en de baai met hare eilanden; vlak beneden het gezigtspunt stroomt de rivier door een woud van

rhizophoren; daarachter strekt zich de eentoonige vlakte met langgerekte heuvel- en bergruggen uit, met den Boliohotto of berg van Soemalatta op den achtergrond. Waarlijk een treffend schoon gezigt, doch waaraan het leven ontbreekt.

Een paal verder om de oost staat aan den voet van het vlak langs den regter rivieroever trekkende gebergte eene gouvernements steenkolenloods, waarvan de bewaking aan den marsaolé van Kwandang is opgedragen.

De riviermonding kan alleen door inlandsche vaartuigen van geringen diepgang gepasseerd worden, welke tot aan de kampong kunnen opgevoerd worden.

Wat eindelijk de bevolking aangaat, het kwam mij voor, als heerschte onder haar nog minder welvaart dan in Limbotto. Tuin- en veldbouw is hare voornaamste bezigheid; jagt en visscherij wordt weinig uitgeoefend even als het weven van kleedjes. De levensmiddelen zijn schaarsch en worden gedeeltelijk van elders aangebragt, zoo als kokosnoten, olie en vruchten. De handelsbeweging is niet noemenswaardig; zij bepaalt zich tot weinige inlandsche vaartuigen, welke eens in het jaar van de nabijliggende kustplaatsen herwaarts overkomen. Dat onder zulke omstandigheden, waarvan de grondoorzaak in de luiheid en onverschilligheid van den inlander moet gezocht worden, welvaart onbestaanbaar is, ligt voor de hand.

In het belang mijner verzamelingen was mijn verblijf te dezer plaatse niet bijzonder voordeelig, zoo als trouwens ook niet anders te verwachten was. Alleen verdient opgemerkt te worden, dat ik hier weder Plyctoloph. sulphureus aantrof.

Daar hier overigens niets bijzonders voor mij te verrigten was, kwam mij een bezoek der goudmijnen te Soemalatta in het belang mijner zending allezins belangrijk voor, en zulks des te meer, aangezien deze plaats nog nimmer door een wetenschappelijk reiziger is bezocht. Groote toebereidselen waren, wegens den korten duur van het traject — een dag over zee — niet te maken, en ik kon derhalve reeds in den voeravond van den 28en de reis aanvaarden met een door

mij ingehuurd roréhé (ligt inlandsch vaartuig, voorzien van eene tent en een korten mast met smal langwerpig vierkant zeil) met 9 koppen bemand. Met donker buiten den riviermond gekomen, stelden wij koers om de west, roeiden den geheelen nacht tusschen den vasten wal en de daarvoor liggende eilanden door en waren 's ochtends van den 29en nabij Poeloe Moedoeo. Voor zoo verre in het donker eene verkenning mogelijk was, scheen de kust, welke wij den nacht langs roeiden, laag en moerassig, doch nu werd die hoog en rees veelal met sterke helling onmiddelijk uit zee op. Het geheele land met den naar gissing 4500 voet hoogen, niet ver meer van ons afliggenden, Boliohotto, vertoonde een donkergroen woudkleed, hier en daar door lichtgroene grasplekken — de sporen van vroegere bebouwing — geschakeerd. Waar het gebergte met kale wanden loodregt in zee afvalt, breken de golven met woest geweld en hun glinsterend wit schuim spat hoog tegen den bruinachtigen rotsmuur op. Bebouwde gronden ontwaart het oog niet in de nabijheid van Soemalatta.

Tegen 8 uur in den morgen voeren wij om een steil zeewaarts afstortend voorgebergte, en zagen drie mijlen vooruit aan het strand de kleine kampong Démé (Soemalatta) liggen. Wij vleiden ons reeds met eene spoedige aankomst, doch de westewind begon kort na negen uur door te komen en wakkerde in korten tijd zoodanig aan, dat wij onmogelijk koers konden blijven houden en slechts met veel moeite het kleine, noordoostelijk van Soemalatta liggende eiland Doyanoemo konden bereiken, waarachter wij gingen schuilen. En zulks tot ons geluk, want naauwelijks waren wij ten anker gekomen, of er kwam eene hevige bui opzetten, die echter spoedig overwoei. Toen zee en wind in den achtermiddag bedaarden, liet ik naar Démé oversteken en ontscheepte daar te 4 uur. De walapoeloe, welke door den ambtenaar te Limbotto op mijne komst was voorbereid, stond aan het strand te wachten en geleidde mij naar de hoofdkampong Boelodo, welke meer binnenslands ruim $^3/_4$ paal van Démé verwijderd ligt. Daar gekomen nam ik mijn intrek ten huize van den walapoeloe,

die de woning ten mijnen gerieve ontruimd had. Doch alvorens het verhaal te vervolgen, zullen wij vooraf een blik op het land zelf werpen.

Ook hier is even als bij Kwandang en Limbotto Soemalatta — dat ik ook dikwerf Smolatta heb hooren uitspreken — de naam van het landschap, die verkeerdelijk op het hoofddorp wordt toegepast. Dit landschap behoort onder Kwandang en wordt door het genoemde onderhoofd bestuurd, een jong en zeer geschikt man. Het bevat de volgende zes dorpen:

Tolinggoela	12	huizen	met	96	zielen.
Boelondyo	14	„	„	107	„
Oebohdo	24	„	„	162	„
Boelodo	25	„	„	175	„
Démé	17	„	„	124	„
Doeloekappa	9	„	„	36	„
gevende een totaal van	101	huizen	met	700	zielen.

Het hoofddorp Boelodo ligt met Oebohdo in eene halve paal lange en omtrent 400 el breede naar het noorden gerigte vallei. Nabij het strand verbreedt deze zich westwaarts en loopt daar uit in eene tamelijk uitgestrekte vlakte. Aan den zuidkant wordt de vallei gesloten door den voet des Boliohotto's en zijne voorbergen; ten westen en oosten begrenzen haar twee lage met die voorbergen in verband staande ruggen van omtrent 250 voet hoogte. Twee riviertjes doorstroomen de naauwe, sterk naar zee hellende, ruimte, de Ayer-Soemalatta aan den oost- en de Ayer-Boedoe aan den westkant; beide behouden tot aan hare monding het karakter eens bergstrooms en hebben wijd en zijd het strand met rolsteenen overdekt. Nabij de uitwatering der Soemalatta ligt Démé, in den oostmoesson de ankerplaats der van elders overkomende vaartuigen. Vlak naast de monding op den regteroever staat het sints een twintigtal jaren verlaten fort Soemalatta, waarvan alleen nog de uit klipsteen opeengestapelde

borstwering in wezen is met de overblijfselen van twee naar zee gerigte bastions. Het besloeg 75 el in het vierkant, bevatte eene kazerne, magazijn en kommandants-woning en had eene bezetting van 20 inlandsche fuseliers onder bevel van een Europeesch onderofficier. Oorspronkelijk was deze versterking door de inlandsche bevolking opgerigt ter afwering van zeeroovers, doch werd later door het gouvernement overgenomen en in behoorlijken staat van weerbaarheid gebragt. Op het westerbastion staat nog een lange ijzeren zesponder op scheepsaffuit in batterij, doch die naar het uiterlijk te oordeelen bij het afvuren voor de bedieningsmanschappen gevaarlijker wezen zal dan voor een uit zee komenden vijand. Een tweede zesponder, in beteren staat van bruikbaarheid, staat buiten en vlak naast het fort voor een nachthuisje. Beide kanonnen zijn benevens een twaalftal infanteriegeweren van gouvernementswege met de daarbij behoorende ammunitie aan de bevolking in bruikleen afgestaan ter harer verdediging tegen zeeschuimers; doch aangezien de voorlaatste assistent-resident de kardoezen naar Gorontalo heeft laten brengen, zoo beteekent het bezit dezer kanonnen zeer weinig.

De geheele landstreek is als het ware één bosch van het strand af tot aan den top des Boliohotto's; alleen de bodem der vallei, zoomede verscheidene plekken in het lager gedeelte van het omringend gebergte zijn bebouwd en geven door bruine of groene tint den meerder of minder gevorderden staat der daarop staande kultuurplanten te kennen. Allang-allang (koesoe-koesoe in de Molukken) ziet men alleen in de vallei; op de helling van den gouderst bevattenden heuvel, aan den zuidkant der vallei, groeit hetzelfde hooge rietgewas (kanno-kanno, Arando spec.), dat ik reeds op de bouwvallen der Kota-mas te Kwandang had gevonden. Daar het hoofddorp van nieuwen aanleg is, vindt men daar slechts weinig vruchtboomen; klappa, lanzat (Lansium domesticum) en pisang is al wat men krijgen kan. Aangeplant wordt rijst op natte en drooge velden, maïs, aardvruchten en tabak, welk laatste gewas van vrij goede kwaliteit en een voornaam artikel van uitvoer is.

Van de bewoners geldt hetzelfde, wat vroeger over de bevolking van Kwandang en Limbotto gezegd is, weshalve wij over dit onderwerp heenstappen.

De fauna der vallei kan niet rijk genoemd worden; met uitzondering van eenige insecten vond ik hier weinig nieuws.

Belangrijker is de landstreek in geologisch opzigt, vooral door haren rijkdom aan goud, waarover thans meer breedvoerig zal gehandeld worden.

De op den achtergrond der vallei liggende, met rietgewas begroeide, voorheuvel, waarvan ik zoo even gewaagde, bestaat tot op aanmerkelijke diepte uit gelen mergel, waartusschen blaauwe klei, roode thon en rood- en bruinijzersteen laagsgewijze verspreid ligt. Gangen van schilferglimmer, zwavel-, koper- en ijzerkies doortrekken het binnenste en bevatten gedegen goud, meestal in zandvoren fijn ingesprenkeld, even als de dikwerf nabij de oppervlakte liggende lagen bruinijzersteen. Met het voorhanden zijn van dit goud werd de bevolking ongeveer vijftig jaren geleden toevallig bekend door toedoen van twee om de eene of andere oorzaak herwaarts gevlugte ingezetenen van Limbotto, Boöe en Tedong genaamd. Bij het aanleggen van een tuin vonden dezen den erts, verzamelden daarvan binnen betrekkelijk korten tijd eene niet onaanzienlijke hoeveelheid. Zij trachtten hunne ontdekking verborgen te houden, maar het geheim werd spoedig ruchtbaar en het duurde niet lang, of er kwamen zwervers en leeglopers uit den geheelen omtrek goud delven. Zoodoende was de oppervlakte spoedig uitgeput en moest men de gangen van lieverlede dieper en dieper volgen, hetgeen geschiedde door middel van putten (schachten) van 50 en meer vademen diepte te graven. Zes-en-twintig zulke putten zijn er op dit oogenblik, die allen niet verre van elkander liggen, nabij het langs de helling van den heuvel opslingerend pad. Ieder daarvan heeft een bijzonderen naam met het voorzetsel „Olli,” dat put beteekent. Met de hoogst gelegen beginnende zijn het de volgende:

1.	Olli	Aimela	8	vademen	diep.
2.	„	Hoelaia	10	„	„
3.	„	Amoelé latama	15	„	„
4.	„	Amohé	15	„	„
5.	„	Biaoe	15	„	„
6.	„	Polame	15	„	„
7.	„	Boan	18	„	„
8.	„	Loeohoe	20	„	„
9.	„	Heang	20	„	„
10.	„	Baoeadoe	20	„	„
11.	„	Lépa	20	„	„
12.	„	Doelotoeël	25	„	„
13.	„	Oedoelaia	35	„	„
14.	„	Loemitto	35	„	„
15.	„	Dieboe	40	„	„
16.	„	Moloö	40	„	„
17.	„	Bioe	45	„	„
18.	„	Woeanga kiki	55	„	„
19.	„	Epaä	65	„	„
20.	„	Doeoeloede	60	„	„
21.	„	Molloaoe	54	„	„
22.	„	Panggola	53	„	„
23.	„	Doeeahoe	50	„	„
24.	„	Polodoe	45	„	„
25.	„	Oelea	30	„	„

De 26e put, door bewoners van Boea-lémo aangelegd en daarom ook Olli-Boea-lémo genaamd, ligt wat meer verwijderd en is 35 vademen diep. Verreweg de meeste dezer putten zijn op dit oogenblik verlaten en tijdens mijne aanwezigheid te Soemalatta waren alleen in exploitatie Olli-Oedoelaia en Olli-Epaä, uit welke laatste de door mij ingezondene ertsstukken afkomstig zijn. Nieuwe putten worden wegens de moeite van het graven thans niet meer gedolven, maar wel de oude van tijd tot tijd weder bewerkt. Daarentegen houden zich enkele personen nog steeds onledig met de oppervlakte der

berghelling om te wroeten, hetgeen wel minder winst oplevert, doch ook minder moeijelijk werk vereischt.

De gereedschappen, waarvan zich de gravers bedienen, zijn weinig in getal, hoogst eenvoudig en worden door de inboorlingen zelf gemaakt; ze. zijn:

1o. de pakéké, een vierkant in eene niet al te scherpe punt uitloopend gesmeed ijzer aan het boveneinde van een schoen voorzien om daaraan een houten steel te bevestigen; het instrument dient om den grond los te maken;

2o. de hoetoeongo, een 6 à 8 pond zwaar wigvormig ijzer, aan een houten handvat stevig met rottan vastgebonden; het dient met het stompe of platte einde als moker en met het spitse als houweel;

3o. de pitanga, eene ruwe ijzeren wig, welke met geweld in de erts- of rotsbrokken geslagen wordt, om ze te verbrijzelen;

4o. de kranjie, een kleine mand, om het losgewerkte naar boven te brengen, hetgeen geschiedt door middel van

5o. de tongkei-ito, een wiel uit twee ronde schijven bestaande, welke door een zestal latten aan elkander verbonden zijn en zoodoende een cilinder vormen, waarover het touw met de daaraan bevestigde mand loopt;

6o. de goegesoa, eene in het midden uitgeholde plank van het hardste hout, waarop door middel van een vasten glad geschuurden riviersteen de met den moker tot gruis geslagen erts tot stof gemalen wordt;

7o. de ayanga, een houten naar het midden verdiepte schotel of bak, waarin het fijne stof zoo lang door middel eener draaijende beweging met water gewasschen wordt, totdat het gezakt is, waarop men het vuil weggiet;

8o. de tewe, de dop eener kokosnoot aan den buitenkant zeer glad bewerkt, om het in den bak achtergebleven goud nog fijner te wrijven;

9o. de boean, een tweede soortgelijke dop, waarin het stofgoud voor de laatste maal gewasschen wordt;

10o. de toctoeanga, een bakje van schildpad drie- of vierkant met opstaande randen, waaraan tuitjes in de hoeken zijn. Het dient om het stofgoud op een weegschaaltje te brengen zonder dat er iets bij verloren ga;

11o. de titimengo, een zoodanig weegtoestel met balans en schaal van schildpad en oude koperen duiten tot gewigt; en eindelijk

12o. poelolie, eene uitgeholde boomvrucht, waarvan de kleine opening door middel eener houten prop gesloten is; men neemt daartoe veelal de vruchten der patoehoepalm (Cicas Thouarsii) en het daaruit verkregen doosje dient tot bewaring van stofgoud.

Nog steeds lijdende aan eene op reis van Limbotto naar Kwandang verkregen voetwond, liet ik in den morgen van den 8en November mij in eene stoel gezeten den berg opdragen tot nabij Olli-Epaä, welke put omtrent 200 voet boven het dal ligt. Boven gekomen, vond ik een ligt getimmerd huis, dat tot woning strekte voor de thans in de mijn werkende arbeiders. Een jongen van acht jaar zat onder het huis en was druk bezig met het gruis, dat gouderts bevatte (batoe gara) fijn te wrijven. Een veertigtal passen ter zijde ligt de put onder een afdak. Daar gekomen stond ik voor een vierkant gat van anderhalf el doorsnede, dat tot op eene diepte van twee el stevig met houtwerk was beschoten; dieper naar beneden is het in den harden grond gegraven, rond van omtrek en daalt tot een doorsnede van één el en minder op plaatsen, waar de put door rots gehouwen is. Horizontale, in dezelfde rigting liggende dwarshouten, die vier voet van elkander staan, dienen in het bovengedeelte der put, om het op- en afklimmen gemakkelijk te maken; dieper in geschiedt dit door middel van in den wand gekapte en met stukjes hout verzekerde treden, waarop men beurtelings handen en voeten zet en zoodoende op dezelfde wijze op- en afklimt, als

dit de schoorsteenvegers in Europa doen. Eene brandende flambouw in de eene hand houdende, beweegt zich de met het werk vertrouwde Inlander zoo vlug op en neêr, dat men er over verbaasd staat. De flambouwen bestaan uit in wokkablad gewikkelde boomharst, doch geven zulk een walm, dat daardoor gezigt en ligchaam van den werkman als het ware met eene korst van roet overdekt worden. De put Epaä loopt zoo bogtig benedenwaarts, dat zoodra de mijnwerker een tiental vademen is afgedaald, hoegenaamd niets meer van het schijnsel der flambouw te bespeuren is.

Ik had mij voorgenomen zelf in de put af te dalen, doch op de plaats gekomen en de met het afklimmen verbonden zwarigheden en gevaren overwegende, deinsde ik voor dit waagstuk terug. Het kan door geen Europeaan, die niet zelf mijnwerker geweest is, worden ten uitvoer gebragt met middelen als de bestaande; zelfs de niet met zulk werk vertrouwde Inlander durft er zich niet aan te wagen, en men noemde mij de namen van vijf personen, die hun leven in de putten hebben verloren door van de glibberige treden af te glijden en zich te pletter te vallen. Daarentegen zijn ongelukken door gasontploffingen (böse Wetter der Duitsche berglieden) tot heden nog niet voorgekomen.

Komt onder het werken water in de put, dan tracht men, waar dit mogelijk is, dit water door het delven van een kanaal (stollen) naar buiten af te leiden; is dit echter niet doenlijk, dan moet het door middel van emmers uitgehoosd worden.

Een ieder die kracht en lust heeft, ook al behoort hij hier niet te huis, kan vrijelijk aan het goudgraven gaan, onder voorwaarde evenwel dat hij een gedeelte van zijn vond bij wijze van schatting afsta aan den toewan tanah, den radja van Limbotto, van welk rijk de landstreek een onderdeel uitmaakt. Dit aandeel des radja's beloopt een vijfde der opbrengst.

Het goud wordt berekend volgens de zwaarte van oude duiten, waarvan negen op de Spaansche mat of reaal gaan;

half gezuiverd heeft de duit te Soemalatta eene waarde van twee en een halve, en gezuiverd van drie gulden, zoodat de reaal op 22½ of 27 gulden te staan komt. Gemiddeld kan een vlijtig werkman op eene verdienste aan goud van eene Spaansche mat zwaarte in de maand rekenen.

Ook de beide door de vallei stroomende riviertjes voeren goud uit het gebergte af, doch in zulke geringe hoeveelheid, dat het uitwasschen daarvan de moeite niet zou beloonen. Belangrijker daarentegen is het voorkomen van gedegen koperzand in de bedding der Soemalatta-rivier, dat op het gezigt zeer zuiver schijnt te wezen. Wegens den hoogen door dagelijks vallenden regen veroorzaakten waterstand was het mij tijdens mijne aanwezigheid niet mogelijk een nader onderzoek te bewerkstelligen en kon ik eene slechts kleine hoeveelheid van dit koperzand, door den Inlander mastombaka genaamd, magtig worden.

Toen de goudrijkdom van Soemalatta bekend werd, sloot het gouvernement met de rijken een contract, waarbij dezen zich verbonden, jaarlijks eene hoeveelheid goud te leveren van 300 realen zwaarte tegen betaling van *ƒ* 16 koper voor de reaal, die in den particulieren handel eene waarde van *ƒ* 32 zilver bezat. Om de exploitatie beter te kunnen surveilleren en den verkoop van goud aan particulieren tegen te gaan, werd, zoo als reeds opgemerkt is, de militaire bezetting van Kwandang herwaarts overgebragt en de kommandant met de ontvangst van het te leveren goud belast. Dit ging gedurende de eerste jaren vrij goed, doch in latere jaren verminderde van lieverlede de opbrengst, de kommandanten kochten goud voor eigen rekening om daarmede te speculeren, wanordelijkheden grepen plaats en het grootste gedeelte van het werkvolk verliep, zoodat de putten leeg stonden. Zoo gebeurde het, dat in de jaren 1846, 1847 en 1848 eene niet noemenswaardige hoeveelheid goud werd geleverd, en toen de de heer Francis in 1847 als gouvernements-commissaris te Gorontalo kwam, verklaarden de hoofden eenparig, niet meer aan het contract te kunnen voldoen. Deze verklaring had ten

gevolge, dat de overeenkomst vernietigd doch daarentegen der bevolking de verpligting opgelegd werd, aan het gouvernement jaarlijks eene belasting (hassil) op te brengen van *f* 5 per hoofd, welke thans nog bestaat. Overigens wordt bij 's lands kas te Gorontalo nog steeds goud aangenomen tegen betaling van *f* 32 de reaal voor Soemalatta's en *f* 34 voor Pagoeat's goud. Een jaar na deze overeenkomst, dus in 1848, werd ook de bezetting te Soemalatta ingetrokken.

Daar na dit bezoek der goudmijnen mijne verrigtingen hier ter plaatse afgeloopen waren, besloot ik met den meesten spoed naar Kwandang terug te keeren. De westewind begon reeds flink door te komen en deze veroorzaakt zulke zware branding langs de geheele kust, dat het dikwerf dagen lang onmogelijk is zee te kunnen kiezen. Zulk een oponthoud willende vermijden, scheepte ik mij den 4en November weder in met heldere lucht en slecht water. Tegen den middag kwam eene stijve koelte uit het westen en dreef ons vaartuig in snelle vaart vooruit, en zeker zouden wij nog voor donker te Kwandang binnengevallen zijn, ware de wind niet noordwaarts opgeschraald met zoodanige hevigheid, dat wij geen zeil meer konden voeren. Gelukkig waren wij reeds onder bescherming der vele, nabij Kwandang liggende eilanden, en steeds doorroeijende liepen wij met donker de rivier binnen na eene voorspoedige reis van tien uur.

Ook een langer verblijf te Kwandang scheen mij onnoodig te wezen, en zulks te meer, aangezien ik voornemens was nog in dit jaar de vlakte van Boné te bezoeken. Ik had dus niet veel tijd te verliezen, en nadat het weer, dat zich gedurende mijne aanwezigheid door storm en regenbuijen gekenschetst had, weder was opgeklaard, nam ik den 7en November de terugreis naar Gorontalo aan. Mijne nog altijd niet genezen voetwond dwong mij van een ligten draagstoel van eigen vinding gebruik te maken. Door acht inlanders gedragen langs den thans zeer modderig geworden weg, kwam ik in den namiddag te Halante, waar ik overnachtte.

Den volgenden morgen ging ik vroeg op reis, passeerde te 10 uur Marissa, kwam 's middags te Limbotto, vervolgde, na bij den ambtenaar Roskott eenige uren gerust te hebben, om 4 uur de reis per blotto over het meer, en bereikte Gorontalo te 7 uur 's avonds na eene afwezigheid van achttien dagen.

VIII.

TOGT NAAR BONÉ EN VERBLIJF ALDAAR.

Met uitzondering van het oostelijk gedeelte, het rijk van Boné, had ik thans de vlakte van Gorontalo leeren kennen, zoowel wat hare natuurlijke voortbrengselen als den maatschappelijken toestand der bevolking aangaat. Deze leemte nog voor het invallen van den regenmoesson willende aanvullen, vertrok ik op den 16en November naar Boné met het voornemen, daar minstens eene maand te vertoeven. Doch kort na mijn vertrek deed de komst van een kolenschip te Gorontalo mij besluiten tegen het eind der maand derwaarts terug te keeren. Want ik achtte het in 't belang der mij opgedragen zending hoogst wenschelijk, mijne tot nu toe gemaakte verzamelingen (het spreekt van zelf, dat ik met „mijne verzameling" steeds die voor het Leidsch museum bedoel) met dit schip regtstreeks naar Java te verzenden, dan ze bloot te stellen aan beschadiging gedurende het onzekere transport met de ellendige kustvaartuigen van Gorontalo naar Kema. Een gedeelte der verzameling moest nog ingepakt worden en ik had dus geen tijd te verliezen. Zoodoende bleef de oostelijke uithoek van Boné, het belangrijkste gedeelte, voor het oogenblik onbezocht; doch daar het voornemen bij mij bestaat in het aanstaande jaar eenigen tijd aldaar door te brengen, zal

ook dit hoekje nog geëxploiteerd worden en aldus niets verloren zijn.

Zoo als ik zoo even zeide, begaf ik mij met mijn onderhebbend personeel den 16en November des morgens op reis en kwam nog in den voormiddag te Boné aan, dat 7 paal van Gorontalo verwijderd ligt. De weg derwaarts loopt door de vlakte in nagenoeg oostelijke rigting langs den regter rivieroever, is goed onderhouden en tot aan Boné voor rijtuigen geschikt. Een tweede insgelijks zeer goede weg loopt op den linkeroever langs den voet van het gebergte. Ik nam mijn intrek in de loge, een ruim, buiten de kampong vlak aan de rivier gelegen, gebouw en maakte vervolgens zonder verwijl een begin met mijne werkzaamheden.

De vlakte van Boné of Boni, zoo als men het woord ook hoort uitspreken, is de oostelijke verlenging van die van Gorontalo en beslaat voor het grootste gedeelte de ruimte, welke ligt tusschen den voet van den Boliohotto, Kabila en het kustgebergte, dat beoosten Gorontalo loopt. Zij wordt in hare volle lengte door de Boné-rivier besproeid, heeft eenen scherpen driehoekigen vorm en is het breedste waar zij met de vlakte van Gorontalo ineensmelt (circa 5 paal). Onmerkbaar rijst de grond van het westen naar het oosten en nabij de keel wordt de vallei golvend en heuvelachtig. De bergen Pangi (1600 voet hoog), Kabila (4200 voet), Tapodaä (3500 voet) en Boliohotto (3900 voet) begrenzen de vlakte met hunnen voet aan de noordzijde; aan de oostzijde wordt zij gesloten door eene woeste naar de hoogvlakte van Bintaoena leidende berghelling. Al ontwaart men ook veelvuldig sporen van bebouwing, voornamelijk op de langs den linkeroever der rivier zich uitstrekkende bergketen, zoo ligt toch verreweg het grootste gedeelte van den grond nog woest en onaangeroerd, de vlakte is met struikgewas, kreupelhout en allang-allang bewassen en alleen op den hoogeren linkeroever en op het gebergte vindt men hoogopgaand hout, terwijl de dorpen daar onder een bosch van vruchtboomen verscholen liggen.

De hoofdplaats Boné, de residentie van den vorst, ligt

op den regteroever der rivier, circa een kwart paal daarvan verwijderd en bevat behalve eene fraaije missigit, weinig schoons.

Nog meer dan te Limbotto, trof mij hier de bouwvallige staat van een gedeelte der woonhuizen, waarvan de getrouw naar de natuur geschetste teekening op plaat III. fig. 2. een sprekend voorbeeld geeft.

De Boné-rivier, die wij in haren benedenloop reeds bij Gorontalo leerden kennen, heeft bij de loge eene breedte van 130 el en stroomt in eene vrij ondiepe, met kleine rolsteenen opgevulde bedding. Doorgaans is de oever eenige voeten hoog, doch op enkele plaatsen meer benedenwaarts laag en moerassig. Van Boné tot aan Gorontalo is de rivier met blotto's te bevaren, hooger op is dit wegens den snellen val met veel moeite en gevaar verbonden.

De natuurlijke voortbrengselen zijn nagenoeg dezelfde als die, welke Gorontalo oplevert; dit kan dan ook trouwens niet anders wezen. Van zoogdieren erlangde ik hier voor het eerst de tandabana (Tarsius spectrum), een alleraardigst diertje in gevangenschap en dat er lang niet zoo wanstaltig uitziet, als het de afbeelding in Horsfield's *Zoological researches* voorstelt. Het leeft in de bosschen, vooral aan de overzijde der rivier en bezoekt des nachts de in de nabijheid gelegen tuinen. Hooger op in het gebergte leeft een zoogdier, dat de inboorlingen oengo-no-boeto (wilde hond) noemen, schuw en bloeddorstig van aard en een goed boomklimmer; hoogst waarschijnlijk is het eene soort van kat. Dewijl dit dier alleen bij toeval onder schot komt, heb ik eene premie van *f* 10 gesteld op ieder aan mij afgeleverd exemplaar.

Van vogelsoorten, die voor mijne verzameling nieuw waren, schoten mijne jagers een tiental exemplaren der schoone Basilornis celebensis, welke in de bergbosschen aan de overzijde der rivier niet zeldzaam is. Ook Pitta celebensis kreeg ik in meerdere exemplaren van daar, zoo mede een kleinen ijsvogel. Een in mijne collectie nog ontbrekende Anthus (tico-toei) liet zich

veelal op schraal begroeide plaatsen en pas omgewerkte tuingronden zien, en in de toppen der vruchtboomen hield zich de witbekkige Graucalus leucorhynchus op, die hier insgelijks voor het eerst in mijne handen viel. De fraaije aschblaauwe Graucalus, van welke een mijner jagers te Halante aan den landweg naar Kwandang twee stuks geschoten had, trof ik hier ook in het gebergte aan en erlangde meerdere exemplaren daarvan. Menigvuldig komen in de vlakte voor Scythrops Novae-Hollandiae, Nanodes stigmatus, Lyncornis macropterus en verschillende duivensoorten, alsmede Hirundo javanica, welke in vlugten het hooge, langs de rivierboorden groeijende, riet tot nachtverblijf uitkiest.

Van reptiliën en visschen levert de landstreek weinig bijzonders op. Alleen verdient opgemerkt te worden, dat krokodillen tot op geringen afstand van het logeerhuis in de rivier voorkomen op zulke plaatsen, waar de oever laag en met riet begroeid is en de stroom van het water minder kracht uitoefent.

Ook uit de overige dierklassen erlangde ik weinig belangrijks, met uitzondering van een fraaijen, denkelijk nog onbeschreven vlinder uit het geslacht Papilio; deze is zwart met prachtig lichtblaauwe staartjes aan de achtervleugels.

Thans nog een paar woorden over land en volk.

Het slechts met ongeveer 4600 zielen bevolkte Boné bestond vroeger uit de drie rijkjes Boné, Soewawa en Bintaoena, die ofschoon zij gezamenlijk een contract met het gouvernement hadden en uit dien hoofde als één beschouwd werden, evenwel onafhankelijk van elkander waren. Een tiental jaren geleden werden deze rijkjes echter op verlangen der bevolking vereenigd en slechts een radja daarover aangesteld. Boné bevat thans 14 kampongs, waarvan 5 door Bonérezen, 5 door Soewawarezen en 3 door Bintaoenarezen bewoond zijn.

De maatschappelijke toestand is op dezelfde leest geschoeid als in Gorontalo, zoodat het overbodig is er melding van te maken. Alleen zij opgemerkt, dat de verhouding tusschen Boné en de beide andere in de vlakte liggende rijken

geenszins vriendschappelijk is, en dat de veestapel hier minder geleden heeft dan in Gorontalo en Limbotto.

Mijn verblijf wegens het bovenvermelde niet langer kunnende rekken, keerde ik den 27en November per blotto langs de rivier naar Gorontalo terug en eindigde hiermede voor dit jaar mijne reistogten in deze afdeeling.

IX.

DE WARME BRONNEN NABIJ DE KAMPONG BONÉ.

Ook in dit gedeelte der vlakte vindt men soortgelijke heetwaterbronnen als die nabij Ayer-panas, doch van een verschillend gehalte. Een dezer warme wellen ligt in de nabijheid der hoofdplaats, een ander hooger op, niet ver van de kampong Tola-bolla; daar deze laatste door mij niet bezocht werd, is het de eerste, waarover hier gehandeld wordt.

Van de voorheuvels der bergketen, welke zich langs den linkeroever der Boné rivier uitstrekt, stort op een halven paal afstands beoosten de loge eene kleine beek in de rivier, uit wier bedding deze warme bronnen vlak nabij de monding opborrelen. Een ligte daaruit opstijgende waterdamp, een flaauwe reuk van zwavelwaterstofgas en de warmte, welke de grond in den geheelen omtrek doortrekt, verraden hare aanwezigheid. De gedeeltelijk slijkerige bedding is met lapilli bedekt, welke in de nabijheid der wellen op het boven water uitstekende gedeelte met eene dunne korst van bitterzout overtrokken zijn. Van smaak vond ik het water zeer flaauw, bitterzilt; de hitte bedraagt 196° Fahr. bij eene luchtwarmte van 86°. In den omtrek bestaat de grond uit rooden en

gelen thon met mergel en kleizandsteen vermengd, terwijl het slijk in de bedding eene vette grijze aarde is. Het geheele terrein in de nabijheid, is met zoutdeelen doortrokken en op vele steil afhellende plaatsen ziet men trechtervormige gaten, welke karbouwen (buffels) door gestadig likken van lieverlede hebben uitgehold.

X.

REIS NAAR EN VERBLIJF TE TOELABOLLO.

In 1864 verkreeg ik de gelegenheid den oostelijken uithoek der vlakte van Gorontalo te bezoeken en te Toelabollo, het belangrijkste punt aldaar, eenigen tijd te vertoeven, zoo als ik mij reeds tijdens mijn verblijf te Boné in het vorige jaar had voorgenomen. Ik vertrok met mijn onderhebbend personeel den 13en April naar Boné, overnachtte daar en kwam in den voormiddag van den 14en te Toelabollo, dat op ongeveer 10 paal van Boné en 17 van Gorontalo verwijderd is.

Toelabollo, veelal Tolabola genoemd, is de naam van twee kleine, ruim een paal van elkander verwijderde, kampongs, waartusschen eene kleine, eerst onlangs gebouwde loge staat. Van Boné loopt de weg derwaarts, onmerkbaar rijzende, in oostelijke rigting, vlak langs den regteroever der Boné rivier en langs den voet der voorheuvels van den Boliohotto, door de dorpen Tingkohoebo, Madeta, Loboengo, Lombotoö en Doembajahoela.

Te Doembajahoela passeert men de hier bij de tachtig el breede, doch bij gewonen waterstand tamelijk ondiepe rivier; daarna volgt men een vlak langs den linkeroever oploopend pad en bereikt anderhalve paal verder de bovengenoemde loge, na de kampongs Boelaho en Beneden-Toelabollo te hebben

gepasseerd. Tot aan het overgangspunt is de weg redelijk; minder goed is hij daarentegen van dit punt tot aan het logeerhuis. Evenwel kan men hem met gemak te paard afleggen. De weinige waterloopen, die den weg snijden, zijn met uitzondering der groote rivier van hoegenaamd geene beteekenis, laatstgenoemde kan men doorwaden of door middel eener kano (blotto) of vlot (goesefa) oversteken. De ter wederzijde van den weg liggende kampongs beslaan wel is waar eene tamelijke lengte, doch zijn niettemin van weinig belang.

Een tweede weg van Boné naar Toelabollo loopt over het dorp Boné-daä langs den linker rivieroever, doch is thans gedeeltelijk digtgegroeid.

De Boné-rivier, welke wij reeds tot aan de hoofdplaats Boné hebben beschreven en die als het ware de rigting van den weg bepaalt, doorstroomt hoogerop in groote bogten een dal van gemiddeld een halven paal breedte, hetwelk echter naar boven allengs smaller wordt. De sterke helling der bedding doet het water op vele plaatsen in dolle vaart voortsnellen, waardoor het bevaren der rivier niet alleen zeer moeijelijk, maar zelfs gevaarlijk wordt. Evenwel komen dikwerf inlanders op hout- of bamboevlotten de rivier afzakken. Het bed is even als de eilanden, die de rivier hier en daar vormt, met rolsteenen bedekt, waartusschen op de laatstgenoemden hoog rietgras groeit. Van Toelabollo af neemt de rivier geene zijtakken van eenig belang op.

De heuvelketen, die den loop der rivier bepaalt en de vallei vormt, heeft tusschen de twee à vier honderd voet hoogte. Even voorbij Boné verheffen zich op den regteroever twee kleine, alleen staande, suikerbroodvormige heuvels uit de vlakte, welke een eigenaardig voorkomen hebben. Nabij Boné ontwaart men op de helling dezer heuvelketen langs beide oevers tamelijk veel bouwland, dat tusschen het donkergroene woud als bruine of lichtgroene vlekken scherp uitkomt; doch hoe verder men zich van de hoofdplaats verwijdert, des te meer verdwijnen deze plekken, om eindelijk voor het eeuwige groen van zwaar houtgewas plaats te maken. Een

prachtige plantengroei bedekt daar heinde en verre de schoonste gronden, die, aan de natuur overgelaten, reeds sedert eeuwen te vergeefs op ontginning door 's menschen hand wachten.

Werpen wij thans een blik op het emplacement der loge van Toelabollo, dan worden wij door de schilderachtige ligging ten hoogste getroffen. Zij staat 760 voet boven de zee aan den linker rivieroever op een tot een plateau van veertig vierkante ellen gevormd bergjuk, dat op weinige schreden bezijden het huis, ter diepte van omtrent tachtig voet nagenoeg loodregt naar de rivier afdaalt. Oost- en westwaarts begrenzen twee kreekjes dit plateau, dat overigens een gedeelte uitmaakt der heuvelketen, die het stroomdal beperkt. Stellen wij ons aan den duizelingwekkenden kant van den afgrond, dan overzien wij, met de bruisende rivier aan onze voeten, oostwaarts het geheele stroomdal over eene lengte van nagenoeg één paal. Vlak vóór ons omsluit de rivier, welke zich hier in twee niet zeer breede armen splitst, een eiland met hoog opgaande boomen, wier toppen zich verheffen tot de hoogte van het plateau, waarop de loge staat. Op korten afstand beneden het vereenigingspunt der beide rivierarmen strekt zich eene kleine vlakte uit, waarachter onmiddelijk de berg Pangi oprijst met een boogvormig profiel, geheel verschillende van den vorm, waarin hij zich van Boné uit vertoont. De in tweeën gesplitste top van den piramidaal toeloopenden Kabila, op slechts korten afstand van den beschouwer verwijderd, zet de kroon op aan het schoone tafereel, waaraan alleen door alle gemis van sporen van menschelijke bedrijvigheid het noodige leven ontbreekt. Een bosch van kokospalmen, dat aan den oever, waar wij staan, omhoog rijst, verraadt de ligging van het dorpje Boven-Toelabollo, hetwelk op een kwart paal van ons standpunt in de vlakte ligt. Achter ons rijst onmiddellijk de heuvelketen op en belemmert ieder uitzigt aan dezen kant. Met uitzondering der kleine met gras begroeide vlakte aan den voet des bergs Pangi, bedekt een somber bosch berg en dal, waarin een schat van deugdzame houtsoorten te vinden is. Nu en dan

wordt het tafereel verlevendigd door inboorlingen, die op vlotten de rivier afzakken en onder luid gejoel over de stroomvallen heensnellen.

Het dal, dat steeds naauwer wordt, strekt zich nog een dertigtal paal verder oostwaarts uit tot aan den voet van het gebergte, hetwelk de ruime, met allang-allang (Imperata spec.) begroeide vlakte van Bawangio omsluit. Met uitzondering van een paar schamele hutjes, waarin eenige uit de zamenleving verstooten melaatschen verblijf houden, treft men verder op de rivier geen sterveling aan. Van Toelabollo geleidt een voetpad naar het een dagmarsch verwijderde, aan het zeestrand liggende gehucht Bilongaloe.

Te Gorontalo had men mij reeds de landstreek als een beloofd land voor jagers en natuuronderzoekers afgeschilderd en vol verwachting toog ik met mijne bende den dag na onze aankomst aan het werk. Ik werd in mijne hoop niet teleurgesteld, niettegenstaande mijne jagers herhaaldelijk met koortsen te kampen hadden.

Van zoogdieren verkreeg ik den zwarten baviaan (Cynocephalus niger), eenige vledermuizen, spitsmuizen, eekhorens, het wilde zwijn (Sus celebensis), den Babirussa alfurus en de Anoa depressicornis. De Cynocephalus niger, de Dihé der inboorlingen, liet zich op den ter zijde van het huis oprijzenden heuvelrug dikwerf hooren, vooral tegen den avond; verschillende exemplaren dezer soort vielen mij in handen. Een mijner jagers verraste eens eene op den grond scharrelende familie dezer apen, waaronder een wijfje met een pas geworpen jong; hevig verschrikt door de onverwachte verschijning van een mensch, zocht de troep onder angstig geschrei een goed heenkomen in het geboomte, waarbij het jong van de moeder afraakte en hulpeloos ter aarde viel. De jager maakte er zich zonder aarzelen meester van en bragt het mij te huis. De opperhuid van het diertje, dat zich nog slechts weinig bewegen kon, was geheel en al vleeschkleurig-wit, het dun staande haar daarentegen gitzwart en de oogen blaauwachtig lichtbruin. Het bezat acht tandjes, vier in iedere

kaak, waarvan het beestje echter wegens zwakte der mondspieren nog geen gebruik kon maken. Het werd spoedig tam en bleef tot aan zijn geweldigen dood gezond en vrolijk. In de eerste vijftien dagen bestond zijn voedsel alleen uit rijpe pisang, waaraan het als het ware zoog; later at het ook rijst. Het werd langzamerhand zeer gezellig tot lastig wordens toe en gaf door geschreeuw zijn misnoegen te kennen, wanneer men het alleen liet; zijn geluid was van tweeërlei aard, nu eens eene harde krijschende schreeuw, waarbij de mond in de breedte geopend werd, dan weder eene zachte meer fluitende toon, waarbij het de lippen meer gesloten hield en vooruitstrekte. Als het een vogel of ander dier hard in het naburige bosch hoorde schreeuwen, antwoordde het onmiddelijk en werd min of meer onrustig. Toen het ouder werd, nam de huid van lieverlede een donkerder tint aan en kwamen op het in den beginne kale gezigt fijne haartjes te voorschijn. Toen het beest eene kleine maand oud en reeds vlug ter been was, liet ik het dooden uit vrees het anders te zullen kwijt raken en zette het *in toto* op wijngeest.

Behalve op Celebes, waar men hem nog op 4000 voet hoogte aantreft, vindt men den Cynocephalus niger nog op Batjan. Doch dat hij op dit laatste eiland oorspronkelijk zou te huis behooren, is eene dwaling. De laatst overleden sultan wist zich uit zijne jeugd te herinneren, dat een paar dezer apen van Celebes naar Batjan was overgebragt en de vrijheid verkreeg. Dit paar heeft zich wel is waar vermenigvuldigd, doch het aantal dezer dieren is nog altijd betrekkelijk gering en men vindt ze alleen in de nabijheid van het hoofddorp, de plaats waar het stampaar eertijds de vrijheid ontving. Naar het naburige Halmaheira zijn zij nimmer overgekomen.

De tweede aapsoort van Celebes (Cercopithecus cynomolgus) schijnt op het noorder deel des eilands te ontbreken; ten minste mij is die nog nimmer voorgekomen en ook is zij bij den inboorling onbekend, zoowel hier als in de Minahassa.

De verkregen vledermuizen en eekhorens waren dezelfde

als die, welke ik te Gorontalo had gezien, terwijl ik het eenige exemplaar van eene spitsmuis dat ik erlangde, door een mijner jagers uit den buik eener omtrent zes voet lange patolla-slang (Boa carinata) liet snijden.

Wilde varkens (Sus celebensis) en babiroessa's (Babirussa alfurus) zijn die zoogdieren, welke hier het menigvuldigst voorkomen. Op de kleine grasvlakte, waarvan wij hiervoren gesproken hebben, zag ik nagenoeg iederen avond en dikwerf ook in den morgenstond, kleine familiën dezer beide soorten hun voedsel zoeken, en het was ook daar dat alle erlangde exemplaren geschoten werden. Het zwijn (booi bij de inboorlingen en ook bij de papoe's van Lobo op de zuidwestkust van Nieuw-Guinea, wat wel opmerkenswaardig is) eene bijzondere, uitsluitend aan Celebes en de naburige eilanden eigene soort, huist hier overal in minder bewoonde streken in kleine troepen of familiën. Waar het niet verontrust wordt, is het weinig schuw en mengt het zich nu en dan onder het grazende huisvee. Lage met ruigte begroeide streken zoekt het bij voorkeur. Het oude mannetje kenmerkt zich door een bosje van witte borstels tusschen hals en schouders; de jonge dieren dragen het bekende donkerbruine, bruingeel gestreepte kleed, dat langzamerhand effenbruin en later zwart wordt. De babiroessa (oelangio der inboorlingen), door Salomon Muller in zijne *Verhandeling over de zoogdieren van den Indischen Archipel* ten onregte de zeldzaamste zwijnsoort genoemd, is hier, ofschoon tot bepaalde localiteiten beperkt, even menigvuldig als het wilde varken. Zijne leefwijze en zijn voedsel komen geheel overeen met die van dit laatste. De dieren toonden zich weinig schuw en waren niet moeijelijk onder schot te krijgen. Evenwel erlangde ik er van de vijf, welke mijne jagers aanschoten, slechts twee, beiden wijfjes. Het eene daarvan bleek bevrucht te zijn, en ik liet den foetus uithalen, om dien op wijngeest te bewaren. Dat de babiroessa ook op de eilanden beoosten Boeroe en op Nieuw-Guinea zou leven, is zoo als mij uit ondervinding gebleken is, onjuist. Ook komt het mij voor, dat er twee

soorten van babiroessa's bestaan, eene bewering, die met het gevoelen der inboorlingen strookt. De eene soort, waarvan ik alleen den kop zag, heeft eene dikke zwarte haarbedekking, terwijl de andere, tot welke mijne exemplaren behooren, veel dunner staande aschgrijze haren heeft.

Veel minder menigvuldig dan de opgenoemde dieren is hier ter plaatse de Anoa depressicornis (bandongo-toetoe der inwoners dezer streek); het eenig exemplaar dezer fraaije antiloop, dat wij zagen, was een wijfje en werd door mij geschoten. Herten (Cervus moluccensis, bandongo-ogenge) houden zich in deze streek niet op. De wilde hond (oenggo-nohoeta), waarvan reeds vroeger sprake was, huist in het ontoegankelijkste gedeelte van het woud, doch komt des nachts nu en dan nabij de woningen om huisvee te rooven. Tot mijn leedwezen kon ik dit geenszins menigvuldig voorkomende dier nog niet magtig worden.

Onder de vogels trof ik, zoo als ligt te begrijpen is, vele bekende soorten aan, doch ook sommigen, die èn voor mijne verzameling èn voor de wetenschap nieuw zijn. Dit laatste is hoogst waarschijnlijk het geval met een allerliefst papegaaitje, een Loriculus, slechts weinig grooter dan Nasiterna pygmaeus, schoon smaragdgroen met roode keelstreep en roode bovenstaart-dekveêren. Dit vogeltje, dat ik hier voor het eerst zag en dat geen mijner Menadoreesche jagers ooit in de Minahassa gezien had, trof ik in de tuinen van Beneden-Toelabollo aan, waar het in gedurige beweging in kleine troepen van boom tot boom vloog en dikwerf een fijn doch scherp geluid gaf, veel gelijkende op dat van onze mees. Zijn voedsel bestaat in vruchten. Vijf exemplaren dezer belangrijke soort mogt ik erlangen, waaronder jonge en oude vogels. De Trichoglossus ornatus, die over geheel Celebes verspreid is, van het strand af tot op eene hoogte van 2500 voet boven de zee, is ook hier niet zeldzaam, even als Prionitures flavinucha. Verder komen nog voor Tanygnathus megalorhynchus, Prioniturus platurus en Loriculus stigmatus.

Van roofvogels kreeg ik slechts een enkelen valk; een

paar vrij groote uilen, die ik iederen avond vlak in de nabijheid van het huis hoorde schreeuwen, waren niet onderschot te krijgen.

Even als in alle bergachtige woudstreken, vindt men ook hier, tot op eene hoogte van bijna 3000 voet, in menigte de beide op Celebes huizende soorten van jaarvogels, voornamelijk den grooten Buceros cassidix (de Pangkao der bewoners van deze streek.) Dagelijks ziet men dezen trotschen vogel heen en weder vliegen en reeds uit de verte kan men hem hooren aankomen aan het suizende geluid, dat de schuinsche stand der slagpennen onder het vliegen te weeg brengt, waardoor eene ruimte tusschen iedere pen ontstaat, door welke de lucht met kracht heenperst. Ook hoort men dikwerf zijn ruw, op grooten afstand verneembaar, geluid. Hij vliegt gemakkelijk en soms hoog in de lucht met horizontaal uitgestrekten hals en kop en nestelt hoog boven den grond in de holten der zwaarste boomen. Het uithalen van eijeren of jonge vogels is dus reeds op zich zelf hoogst moeijelijk en wordt zelfs gevaarlijk door de woede, waarmede de ouden hun kroost verdedigen. Uit de Minahassa is een voorbeeld bekend dat een inboorling, die jonge jaarvogels uit een nest wilde nemen, doodelijk in de zijde gewond werd, daar een der ouden met volle kracht, den bek vooruit, tegen hem aanvloog. Al de geschoten exemplaren hadden vruchten van den waringin (Ficus nitida) in de maag. Een daarvan, een wijfje, viel op de volgende eigenaardige wijze in mijne handen. Het was al vliegende met een ander wijfje aan het vechten en kreeg vlak boven de rivier van dit laatste zulk een duchtigen houw met den bek, dat het daarvan bedwelmd in de rivier stortte. Ooggetuige van dit feit, liet ik den vogel uit het water halen en kreeg hem zoo doende nog levend in mijn bezit. Ongelukkig verliezen de opgezette mannelijke exemplaren veel van hunne schoonheid, want in het leven is de halshuid, die men tusschen de dun staande vederen ziet doorschijnen, blaauwachtig wit, doch wordt, gedroogd, zwartachtig en verkrijgt een vuile tint, die de hals in het leven niet heeft. De lange staartpennen ziet

men zelfs bij levende vogels zelden zuiver wit. Van spechten was het alweder Picus fulvus, die geschoten werd, en ik moet er uit opmaken, dat de beide andere soorten van Celebes (Picus Temminki en Albertulus) in het Gorontalosche niet voorkomen. Met den fraaijen Merops Forsteni, welken ik insgelijks nog nimmer zag, zal het waarschijnlijk even zoo gesteld zijn. Uit het geslacht der ijsvogels kreeg ik meerdere exemplaren dier schoone soort, waarvan ik het vorige jaar enkelen te Boné had geschoten. In het hooge gras en struikgewas huizen eenige kleine Sylvia's en Motacilla's, en uit de omstreek van het dorp Toelabollo kreeg ik een Dicaeuw, welke vogeltjes welligt allen nieuw zijn voor de wetenschap. Het getal mijner Nectarinia's werd vermeerderd met een fraai exemplaar van Nectarinia siparaya, ook een bewoner van Java en Sumatra. De Corvus violaceus, waarvan in de eerste dagen slechts weinige in de buurt te zien waren, viel, gelokt door het vleesch der afgestroopte groote zoogdieren, mij gedurende de laatste dagen van mijn verblijf wel eens lastig. Van duiven waren het vooral Columba gularis, phasianella en luctuosa, die wij te zien kregen; doch mijne hoop, eene Columba tristigma te zullen erlangen, werd ook nu weder teleurgesteld.

Werd mijne verwachting dus wat de genoemde zeldzame soorten aangaat niet vervuld, zoo viel mij daarentegen het geluk te beurt, den merkwaardigen maleo (Megacephalon maleo) in nog al tamelijke hoeveelheid aan te treffen. Het kleine nabij de Babiroessa-vlakte, juist tegenover de loge gelegen en met hoog geboomte begroeide, eiland schijnt vooral eene geliefkoosde verblijfplaats dezer vogels te zijn, zoo als blijkt uit de vele oude en nieuwe broeigaten, die men menigvuldig aantreft in den met dun staande heesters en struiken bewassen grond. Daar het vleesch van den maleo bijzonder lekker van smaak is en de eijeren op den passar te Gorontalo gemiddeld met twaalf à vijftien centen betaald worden, hebben de radja's van Boné het eilandje verklaard tot hun particulier domein en aan ieder bij straffe verboden,

de vogels te schieten, te vangen of wel eijeren te graven. Dat ik mij om dit willekeurig verbod niet al te zeer bekreunde, valt gemakkelijk te begrijpen, niettegenstaande ik er mededeeling van ontving en men mij er later scheel over aanzag. Een in de nabijheid wonende inlander is van wege den vorst tot wachter over het eiland aangesteld en houdt een dagelijksch toezigt, hetgeen vooral dient, om de leguanen (Varanus spec.) te verwijderen, die tuk op de eijeren zijn. Door tusschenkomst van dezen persoon is het mij mogen gelukken, de eigenaardige broeiwijze van den maleo te kunnen nagaan, welk onderzoek hierop neerkomt.

Het wijfje graaft veelal tegen den wortel van een boom of struik, soms ook op een geheel vrij terrein, een gat in den grond van gemiddeld één el doorsnede en 80 à 90 duim diepte, dat min of meer schuins naar beneden loopt. Aan den kant, waar de vogel de aarde onder het lijf heen naar boven werpt, loopt het glooijend op, aan alle overige kanten is het steil en als het ware afgebikt. Dit gat graaft de vogel in betrekkelijk korten tijd; op de behoorlijke diepte gekomen, maakt hij nog wat aarde op den grond los en laat vervolgens in dit mulle bed een ei vallen, dat door zijne eigene zwaarte regtstandig inzakt en staan blijft. Als dit geschied is, overdekt het wijfje het ei los weg met de vroeger uitgeworpen aarde ter hoogte van 50 à 60 duim en bemoeit er zich verder niet meer mede. Hoe losser deze aarde is, des te verscher is het ei, hoe vaster, des te meer is het nabij zijne ontwikkeling. In de beide door mij geopende broeigaten rees de thermometer tot 112° F. bij eene luchtwarmte van 82°. De aarde bestond uit humus, die klaarblijkelijk veel verrotte vegetabile zelfstandigheden bevatte. De eijeren, waarvan er nooit meer dan één in een broeigat te vinden is en die in tusschenruimten gelegd worden, zijn versch bleek geelachtig rood, doch worden spoedig van eene steenroode huid overtrokken, die steeds donkerder wordt. De legtijd duurt van Maart tot Julij. Na verloop van 26 à 28 dagen komen de jongen geheel ontwikkeld uit het ei door den mullen bovengrond

heen en zijn onmiddelijk in staat zich zelven zonder behulp der oude vogels te voeden.

De maleo is in streken, waar hij niet verontrust wordt, geenszins bijzonder schuw; opgejaagd, vliegt hij moeijelijk en nimmer op verren afstand, doch zet zich dan dikwerf voora aan het strand hoog van den grond in het geboomte. Het liefst houdt hij zich op den grond op om daar, naar den aard der hoenders, zijn voedsel te zoeken, dat in kleine dieren van verschillenden aard en vruchten bestaat. Al de geschoten exemplaren hadden overblijfsels van landslakken, insecten en vruchten der pangi (Pangium edule) in de maag, vermengd met slijk en steentjes. Behalve dat bek en ooghuid bij het mannetje iets hooger van kleur zijn, bestaat er geen uiterlijk verschil tusschen de beide geslachten.

De maleo's, alleen over Noord-Celebes verspreid, treft men daar even als de Cacatua sulphurea in meer bepaalde streken aan, voornamelijk langs de kust en op de eilanden. Terwijl men ze daar in menigte ontwaart, laten zij zich in andere oorden nimmer zien. Evenwel kent ieder inboorling den vogel bij naam. De knobbel op het hoofd is in het leven glad en dofglanzig, doch wordt na den dood door het indroogen rimpelig. In den legtijd worden de eijeren dikwerf ter markt gebragt en men beschouwt die als een fijn geregt.

Ook twee Megapodii vielen mij te Toelabollo in handen, benevens een reeds sterk bebroeid ei; beiden waren geene nieuwelingen meer voor mijne verzameling.

Dat in eene bergachtige woudstreek, zoo als deze, het aantal watervogels slechts zeer beperkt kan zijn, is ligt na te gaan. Ardea garzetta, Gallinula rubiginosa en Anas gibberifrons waren al wat wij daarvan zagen.

Uit de klasse der reptiliën verkreeg ik geen enkele kikvorsch of hagedis, daarentegen erlangde ik verschillende slangen, die echter tot de reeds vroeger verzamelde soorten behoorden. Boa carinata is daaronder eene der menigvuldigste. Op plaatsen, waar de stroom het water minder in beroering brengt, houdt zich de Crocodilus biporcatus (detengo der

inboorlingen) op, terwijl de Varanus bivittatus overal in de nabijheid der huizen te vinden is.

Met uitzondering van enkele Coleopteren en Lepidopteren trof ik onder al de overige dierklassen hier weinig nieuws aan. Alleen worde aangestipt, dat mij eens een bijzonder groot exemplaar der Mygale javanica (bambau der inlanders) werd aangebragt.

Tot een mineralogisch onderzoek ontbrak mij de tijd. Alleen bezocht ik de aan de overzijde nabij de kleine grasvlakte in den stroom opborrelende warme bron, doch vond die van zoo weinig beteekenis, dat eene nadere beschrijving daarvan mij geheel overbodig toeschijnt.

Na de omstreek te Toelabollo genoegzaam te hebben geëxploiteerd, keerde ik met mijn personeel op den 21en Mei naar Gorontalo terug, om mij tot mijn laatsten togt in deze afdeeling voor te bereiden.

XI.

DE TOGEAN-EILANDEN.

De groep der Togean-eilanden ligt nagenoeg in het midden van de lengtedoorsnede der Tomini-bogt tusschen 121° 46′ en 122° 50′ O. L. v. Gr. en tusschen 0° 16′ en 0° 43′ Z. Br., ten zuidwesten van Gorontalo, 43 Engelsche zeemijlen van het noorder- en 16 van het zuiderstrand der bogt verwijderd. De groep bestaat uit de twee groote eilanden Togean en Boeboengko of Malingi, en uit verschillende kleine, waarvan de belangrijkste zijn: Boeka-boeka om het zuidwesten digt onder de vaste kust, Mogo, Wahala en Tolako ten zuiden, Walean besaar en kitjil, Soeloe-aga, Poa, Maradja, Dondo, Bahn en Sendiri, ten oosten der groote eilanden. Een tal van koraalbanken en reven vult de ruimte tusschen de eilanden en maakt de vaart voor vaartuigen van eenigen diepgang onmogelijk. Alleen straat Slamaleni, welke in eene lengte van 8 mijlen en eene breedte van 300 tot 600 el in noordwestelijke rigting loopende, Togean van Boeboengko scheidt, kan zelfs door schepen bevaren worden, doch dit moet vóór den wind zeilende en met de uiterste voorzigtigheid geschieden, wegens de naauwte en de korte en scherpe bogten van het vaarwater. Al kan men met een stoomschip gemakkelijker manoeuvreren dan met een zeilschip, toch moesten wij de

bedaardheid bewonderen, waarmede de luitenant ter zee 1e klasse Jhr. M. W. Bowier Z. M. stoomschip Reteh door dezen doolhof van klippen en banken op den 21en Junij 1864 ongedeerd heenbragt. Eene tweede passage van mindere beteekenis, straat Sallabatoedaka, voert om het zuidwesten.

Met uitzondering van het riviertje Jompi op Groot-Togean, vindt men nergens stroomend water; enkele putten voorzien in het gebrek aan drinkwater.

Bergen en heuvels treft men slechts op Togean en Boeboengko aan, waarvan het hoogste punt, de koepelvormige tweelingsberg nabij de kampong Togean, circa 800 voet hoogte zal bereiken.

De geheele groep is haar ontstaan verschuldigd aan eene opheffing, zoo als dit uit de overblijfsels van koraalstukken (Maeandra) blijkt, welke men tot op de toppen der bergen en heuvels aantreft; wat de zamenstellende massa aangaat, deze bestaat uit schelpkalk en zandsteen. De kleinere eilanden zijn koraalbanken, die gedeeltelijk met eene dunne humuslaag overdekt zijn, gedeeltelijk uit verdronken land bestaan. Een helderwitten breeden zandoever heeft slechts Poeloe-Sendirie; overal elders reikt de vegetatie tot in zee of rijzen er rotswanden uit deze op.

De geheele groep is met een plantenkleed bedekt, dat over het algemeen eerder schraal dan weelderig te noemen is. Van vruchtboomen vindt men er de kokos, de pinang, de sagopalm, de lanzat (Lansium domesticum), de doerian (Durio zibethinus), de manga (Mangifera indica), tjampedak (Artocarpus polyphema) en een weinig pisang. Ook zijn er deugdzame houtsoorten, zoo als lolaroe (Rhizophora conjugata) en bintangor (Calophyllum inophillum).

Het dierenrijk is, zoo als niet anders kan verwacht worden, arm aan vertegenwoordigers. Naar men zegt leven van zoogdieren hier alleen vledermuizen, ratten en de babiroessa, en van vogels vele der op de vaste kust huizende soorten. Op onze wandeling door het hoofddorp zag ik Trichoglossus ornatus, Tanygnathus megalorhynchus en Nectarinia lepida.

Slangen zijn er in geringe hoeveelheid even als krokodillen, en schildpadden vindt men alleen nabij Poeloe Sendiri. Ook aan visschen is de zee tusschen en rondom de eilanden arm; een verschijnsel, dat wel opmerkenswaardig is. Des te rijker daarentegen is deze aan holothuriën: het voornaamste artikel van handel en uitvoer te dezer plaatse. Eindelijk merkten wij op onze wandeling eene fraaije landslak, eene Nadina op, die ons op de vaste kust nog niet onder het oog was gekomen.

Alleen de beide groote eilanden zijn bewoond: het strand door Boeginezen en het binnenland door de oorspronkelijke bevolking. Eerstgemelde zijn gevestigd op Togean in het dorp Togean aan het ooster- en in het dorp Balabatang aan het zuiderstrand, en op Boeboengko in het dorp Malingi aan het westerstrand. Het dorp Togean ligt aan den kleinen rondom besloten inham Laboean-Mogon, de eenige ankerplaats voor schepen in de geheele eilandengroep. De in Boegineschen trant gebouwde huizen staan onder het lommer van vruchtboomen verscholen, ordeloos verspreid op een doorsneden terrein, dat zacht glooijend naar de baai afloopt en door een breede strook bij eb droogvallenden moddergrond van de zee gescheiden wordt. Een verdedigingswerk tot afwering der zeeroovers, die in 1862 Togean voor het laatst bezochten, vindt men slechts te Balabatang.

De hier gevestigde Boeginezen zijn gedeeltelijk vaste, gedeeltelijk tijdelijke ingezetenen (orang manoempang). Eerstgenoemden zijn afkomstig van Todjo, een Boegineesch landschap benoorden Bongka aan het zuiderstrand der Tominibogt. Zij staan onder gezag van een kapitan en zijn handelaars en tripangvisschers.

De oorspronkelijke bewoners leven in het binnenland verstrooid en onderscheiden zich thans in zeden en gewoonten slechts weinig van de strandbewoners; alleen hunne taal, geheel verschillende van de dialecten, welke op de vaste kust gesproken worden, hebben zij behouden. Zij zijn uitsluitend landbouwers en voeden zich met sago en aardvruchten.

Turksch koren wordt slechts in geringe hoeveelheid, en rijst in het geheel niet verbouwd. Van ouds af staat dit volkje onder het bestuur eener vrouw, die den titel van olingia voert. De tegenwoordige regentes woont in de kampong Togean; zij is reeds bejaard en, half blind en is voor geen Europeaan toegankelijk. Volgens zeggen van welonderrigte personen staat zij geheel onder invloed van den kapitan Boegies. Sints lange jaren is zij weduwe en heeft thans alleen nog kleinkinderen in leven, waarvan het oudste meisje haar in het bestuur moet opvolgen.

Het bevolkingcijfer, dat volgens den heer Bleeker in zijne *Reis door de Minahassa*, een tiental jaren geleden, globaal 700 zielen beliep, is in de laatste jaren aanmerkelijk verminderd door de pokken, die in 1861 geheerscht hebben. Het cijfer bedraagt thans globaal nog slechts 400 zielen, waarvan 160 Boeginezen, 200 Togeanezen en een 40-tal Alfoeren uit het vlak over Togean op de kust van Celebes gelegen landschap Saloean.

Daar het te voorzien is, dat welligt in betrekkelijk korten tijd de oorspronkelijke bevolking zal uitgestorven zijn en met haar ook de taal zal verloren gaan, zal eene kleine woordenlijst van deze laatste voor de taalstudie van Celebes nog al van belang wezen; wij voegen derhalve deze hieraan toe.

Een	issă	Een-en-twintig	doeyompoeyoe sĕmbă
Twee	doea	Dertig	tŏgŏmpoeyoe
Drie	tŏgă	Honderd	sadoe
Vier	oppo	Mensch	manúsia
Vijf	limo	Man	longgai
Zes	ono	Vrouw	wĕă
Zeven	pitoe	Kind	ana
Acht	wayoe	Zuster	ainggowĕă
Negen	tjieo	Broeder	aingo langgai
Tien	sampoeyoe	Hoofd	woö
Elf	sampoeyoe sĕmbă	Haar	woĕiœā
Twaalf	sampoeyoe doea	Oog	mata
Twintig	doeyompoeyoe		

Neus	ingoe	Visch	baú
Mond	wiewie	Vogel	tonji
Borst	dada	Hoen	manoe
Hand	palè	Hond	assoe
Voet	wiedie	Kat	toetté
Huis	benoea	Rood	mearro
Tuin	nawoe	Groen	marrafoeyoe
Berg	wotoe	Geel	makoenie
Zee	dasie	Zwart	mèta
Water	oeë	Wit	boeya
Vuur	api	Neen	tanjŏ
Hemel	janggie	Lui	mèokko
Zon	batoe mata noeèoe	Vlijtig	madotta
	(de steen glinste-	Schoon	matău
	rende als een oog)	Leelijk	mafoessie
Maan	foeya	Dapper	pendă
Ster	bitoeě	Bevreesd	mèga
Wind	ngojoe	Slim	pante
Regen	oedjan	Dom	faando
Doerian	tomadoeë	Rijk	sogie
Sago	labiangoni	Arm	kassiassi
Siri	timbono	Groot	bai
Pinang	boea	Klein	kohdie
Pisang	lojă	Eten	mokonie
Kokospalm	kojoegoe	Drinken	mangino
Bamboe	baloefoeyoe	Slapen	jorrè
Kalk	tioela	Lagchen	mogègèlè
IJzer	fœbœ	Spreken	motottŏi
Goud	boelaran	Vechten	mopăiso
Zilver	selakka	Moorden	mampepattetan
Koper	tombaga	Zwemmen	moenango
Muskiet	pipir	Roepen	piekieŏ
Vlieg	lalè	Slaan	mobombalie
Krokodil	kariwé	Snijden	mampoea
Slang	oele		

XII.

DE TAAL DER GORONTALEZEN.

De Gorontalesche taal, welke behalve in de afdeeling Gorontalo, ook gesproken wordt langs de stranden der Tomini-bogt en nog verder om het zuiden tot aan Bangaai en Tomboekoe, zoomede langs een gedeelte der noordkust, behoort welligt tot de oorspronkelijk op Celebes te huis behoorende dialecten. Ongetwijfeld heeft zij echter na verloop van tijd veel verandering ondergaan door gedurige aanraking der bevolking met vreemdelingen, en is het daaraan toe te schrijven, dat de taal thans eene menigte van Maleische, Boeginesche, Alfoersche en zelfs Hollandsche woorden bevat. Schriftteekens heeft zij niet en ook nimmer gehad; evenwel zijn over het algemeen hare klanken door middel van ons Hollandsch letterschrift vrij naauwkeurig terug te geven. Hoogst moeijelijk uit te drukken is een klank, die aan ons alphabet ontbreekt, en met een tusschen *s* en *ch* inliggend geluid uitgesproken wordt.

De klinkers hebben nagenoeg dezelfde waarde als bij ons, met uitzondering nogtans, dat de *o* in sommige woorden als *oa* en in andere als *oe* met een diepen keelklank uitgesproken wordt. De *e* hoort men als in de Fransche taal scherp, zacht en breed klinken, en de *i* nu eens kort dan weder meer slepend. Een zeer groot getal woorden eindigt met eene

korte lettergreep. Onder de medeklinkers heeft de *g* gelijken klank als in het Hoogduitsch.

Even als de Maleische bezit ook de Gorontalesche taal geen bepalend lidwoord; men gebruikt daarvoor het aanwijzend voornaamwoord, dat dan achter het zelfstandig naamwoord gevoegd wordt, b. v. deze mensch, taoeboito. Het niet-bepalend lidwoord drukt men uit door het achteraanvoegen van „ngota”.

De zelfstandige naamwoorden zijn nagenoeg alle oorspronkelijk en worden nimmer gevormd door bijvoeging van voorzetsels, tusschenvoegsels of aanhangsels.

Om het geslacht aan te duiden, waarvan men alleen het mannelijke en vrouwelijke onderscheidt, plaatst men het geslacht aanwijzende woord achter het zelfstandig naamwoord, b. v. merrie, wadală-taboeă.

Het enkel- en meervoud wordt eveneens gevormd als in het Maleisch, doch naamvallen bestaan er niet.

De bijvoegelijke naamwoorden zijn oorspronkelijk en worden meestal achter het hoofdwoord geplaatst.

De vergelijkende trap wordt gevormd door achter het bijvoegelijk naamwoord het woordje tottoe te voegen, b. v. oud, pangola, ouder, pangola-tottoe. Eindigt het bijvoegelijk naamwoord op *oe*, dan verandert deze syllabe in *è*, b. v. mopiohoe, mopiohètottoe, doch eindigt het met *o*, dan verandert deze in *a*, b. v. mohèlo, mohèlatottoe. Een overtreffende trap bestaat niet.

De telwoorden zijn nog al vrij gecompliceerd, zoo als men uit het volgende kan ontwaren: 1 oïnta, 2 oloeo, 3 otoloe, 4 opatto, 5 olimo, 6 olomo, 7 opitoe, 8 oaloe, 9 otieo, 10 mopoeloe, 11 mopoeloe wautoeau, 12 mop. waudoeloeo, 13 mop. wautotoloe, 14 mop. wauwopatto, 15 mop. wauwolimo, 19 mop. wauwotieo, 20 doelapoeloe, 21 doelapoeloe wautoeau, 25 doelapoeloe wauwolimo, 30 taulopoeloe, 40 waupattopoeloe, 50 limolopoeloe, 60 wolomopoeloe, 70 pietolopoeloe, 80 waloelopoeloe, 90 tiejolopoeloe, 100 mohètoetto, 101 moh. wautoeeuw, 110 moh. waumopoeloe, 1000 ngolihoe.

Om den rangschikkenden en vermenigvuldigenden vorm uit te drukken plaatst men voor het telwoord de syllabe pŏ.

Wat de voornaamwoorden aangaat, zijn de persoonlijke enkel- en meervoudig; het meervoud wordt gevormd door omschrijving. De bezittelijke worden door de syllabe li aangewezen, welke men tusschen de beide hoofdwoorden plaatst, b. v. laihe-li-baba, het huis mijns vaders. Met de wederkeerige, aantoonende, betrekkelijke en vragende is het evenzoo gesteld als in de Maleische taal.

De werkwoorden worden in de meeste gevallen uit de zelfstandige naamwoorden gevormd door het voorzetsel mo, b. v. bitĕ, riem, mobitĕ, roeijen. De vervoeging daarvan is hoogst eenvoudig, b. v. eten, monga; gegeten hebben, mailapatto monga; zullende eten, diehpo monga. De lijdende vorm wordt veelal uitgedrukt door het woord lotapoe voor het werkwoord te plaatsen.

De teekens, welke in de volgende woordenlijst de waarde van sommige letters en lettergrepen aanduiden, zijn ¯, ˘, ', ` en ˢ. Daarvan beteekent (¯) dat de lettergreep lang, (˘) dat zij kort moet uitgesproken worden; het accent (') boven de *e* geeft te kennen, dat die klinker helder en scherp, en het accent (`) dat hij als *ai* uit te spreken is; terwijl eindelijk een (ˢ) boven de *ch* gesteld, aanwijst dat daarmede de door ons moeijelijk terug te geven klank bedoeld wordt, waarvan boven sprake was.

WOORDENLIJST.

Aangenaam	mopiŏhœ̈
Aangezigt	bājă
Aanzienlijk	oedaä
Aardbeving	biloehœ̈
Aarde	hoetta
Aap	dihě
Afdalen	malahœ̈
Als	mongœ̈
Ambt	tangoelieo
Ananas	nanata
Ander	ngapohiejă
Anker	sosăpoe
Ankeren	molapie sosăpoe
Antwoorden	moloiejă
Arbeid	karadja
Arbeiden	makaradja
Arm (niet rijk)	moskin
Arm	oeloeœ̈
Armring van schelpen gemaakt	foeto
Armring van koper	pateta
Asch	wafoe
Atap, dekking van een huis	watopo
Azijn	lotingo

Baai	tilo
Baard	dānggo
Baden	molĭhœ̈
Bakken	molĭnanga
Balk	boelawahoe
Bamboe	wawŏhœ̈
Baren	motoetoe
Bedelen	mohelè
Bedriegen	mochmeboelŏ
Beëedigen	motădieja
Been	toelahlŏ
Beer	booi-laï
Begieten	boehoetě
Begraven	momoelŏ
Belasting	hassili
Beminnen	motabit
Beneden	tŏtibawa
Beproeven	mondalie
Berg	foeiedoe
Beschadigen	pŏŏlĕhomoe
Betalen	bayerié
Betreuren	foemoyongo
Bevelen	parenta
Beven	foefoeloliejo
Bevreesd	mōhhĕ
Bewaren	tafoeă
Binden	bœ̈hœ̈tă
Binnen	todèlomiejo
Bitter	paätta
Blad	doehngio
Blaffen	mohèwango
Blazen	mohiēpo

Blaaspijp	iĕndoepo	Breijen	modètoe
Bliksem	ilatta	Breken	lŏbŏŏ
Blind	pitoö	Brengen	modèlo
Bloed	doehœ̆	Broeder	oetătŏ
Bloem	boenga	Broek	talală
Blijven	tŏlāhlo	Bron	matolo
Boek	kitop	Broodvrucht	amoe
Boom	boengolieo	Brug	fōelœ̆dè
Boombast	doehloe	Bruid	tamonikă
Boomtak	modăha	Buik	ombongo
Bord	pinggĕ	Buiten	boelèmenio
Borst	doehèlō	Buskruid	onèmoe-tinăwă
Branding	bœ̆lodaä	Bijten	mongiit
Breed	motanggalŏ	Bijvoegen	modoehengo
Daar	tĕhdo	Doos	kabila
Dag	doelāho	Dorp	liboe
Dadelijk	ngopèhèmao	Dorst	mototoango
Dak	watopo	Draaijen	molohoengo
Dansen	morragai	Dragen	momotta
Denken	pikir	Drek	baœ̆ntœ̆
Deze	oeitŏ	Drinken	mongiloe
Dienen	monga gadjie	Dronken	foewoalo
Dier	pinatang	Droogen	mochiladoe
Dik	molingŏhoe	Droomen	motohielŏpŏ
Doek	kain	Duif	poetieja
Dom	moflŏtœ̆	Duim	tiejohmboe-, lŏŏ-
Donder	boelonggŏttœ̆	Duit	doit [loeoe
Donker	modĭolomo	Duizelen	mohoelimajango
Dood	mate	Duizendpoot	wōelĭpă
Doof	boengŏlŏ	Dun	molipa
Doorn	doehĭ	Dij	boengŏlŏbă
Eer	watotija	Eiland	lieto
Eergisteren	toenoehoe olango	Eindigen	ellopolitto
Ei	poetito	Elleboog	tieœ̆

Emmer	timba	Eten	monga
Eng	mototollo	Even als	toetoe an
Fakkel	boemayango	Flesch v.	potilăhœ̈
Feest	doeăsalama	Fluit	toelalie
Flesch r. bottel,	foelolango	Fijn	aloes
Gaan	mololaö	Gereedschap	bekokao
Gaar	motoboc	Geven	mongohĕ̌
Gabba gabba	tohwăhoe	Gisteren	olahngo
Garen	apŏttŏ	Glad	tididălŏ
Gat	wango	Glans	modilango
Gebed	motabya	Goed	mopiŏhœ̈
Geel	molălăhoe	Goederen	barang
Geheel	laailaaihitŏ	Goedkoop	moera
Geest	apoelă	Goud	foelawa
Geit	batătĕ	Gras	poebœ̈ttŏ
Gek	boeyongo	Graven	mongaoedoe
Geld	doit	Groeijen	toemoemoelo
Gelooven	pertjaya	Groen	moyidœ̈
Gelijk aan	toetoe au	Grof	hoelotto
Gemakkelijk	boeliĕngo	Groot	oedăă
Geneesmiddel	oenemo	Gij	ieo
Genoeg	tiloenggoelo		
Haan	maloeoe bangkĕ	Hard	halăttĭ
Haar (hoofd)	foewŏŏ	Hars	dammahoe
Haten	moiengo	Hart	wantŏhœ̈
Hakmes	wamilo	Helder	mobawango
Halen	mohamma	Helft	ngoboetaö
Hals	boelŏŏ	Helpen	toelong
Halsketen	oeloe	Hert	bœ̈oeloe
Hand	palădœ̈	Hemel	hoeloengo
Handelaar	dahangiĕ	Hiel	tinggŏdœ̈
Handelen	modahangie	Hoen	malœ̈œ̈ atèlo
Hangen	bĭdĭlămaœ̈	Hoer	soendal

Hoest	molĕmbĕdoe	Hout	ayœ̈
Hoeveel	ngōlŏ	Huid	walitto
Hond	apœ̈lă	Huis	laihĕ
Honger	bitiolŏ	Huren	sejwa
Hoofd	loenggongŏ	Huwelijk	monieka
Hoofddoek	payoengo	Hij	tahbotieje
Hooren	moödoengohœ̈		

Ik	waœ̈	Inschenken	toeatolo
Inpakken	bōloebōloe	Intreden	toemoeotto
Instorten	lolloloehoeboe		

Ja	oö	Jeuken	mŏdŏhidoe
Jaargetijde	taœ̈noe	Jong	bofoelotaŭ
Jagen	momŏtahœ̈		

Kaal	mongolœ̈hœ̈	Kloppen	mohœ̈doelŏ
Kaap	oeloengiejo	Knippen	mochihiohè
Kalk	tiŏppŏ	Knoop	oeoehudie
Kam	hochĕydœ̈	Knijpen	momiehiedo
Kat	tètè	Kogels	botoelyo
Katoen	kaini	Kokospalm	bongŏ
Ketel	keter	Kokosnoot	foengoliejo
Keuken	dèpoelă	Komen	iedoelŏ
Kiezen	moloelawotto	Kom hier	dramai
Kikvorsch	doembĭhĕ	Kooken	motoebœ̈
Kin	danggoe	Koopen	motalie
Kind	walaŏ	Koorts	foefoelolieo
Kinnebak	poedŏngi	Koperdraad	litie
Kist	bœ̈lœ̈ă	Koppensnellen	foetoealieo
Kittelen	mŏŭlŏŏ	Korf	adiedi
Kleed	pakeyani	Kort	limboe limboe
Kleven	moloömbittŏ	Koud	mohŏhœ̈lŏ
Klein	oekikio	Kraai	omboelŏ
Klimmen	mobotoelŏ	Krab	dello moayoe
Kloven	boetaŏlŏ	Krabben	baladie

Kris	bidœ̆ŏ	Kunnen	mototta
Krom	èjœ̆ngŏ	Kwaad	molèhto
Kruik	lèleňgĕlă	Kwalijk nemen	moendèlo
Krijgen	loötappoe		
Laat	meilaba	Lek	moboettŏ
Ladder	toeadoe	Lekker	mobiŏhœ̆
Laden	moloeangoe	Leven	toemoe moelŏ
Lagchen	moïï	Lever	toniejă
Lamp	tohĕ	Liegen	mochimboelo
Lang	haya haya	Ligchaam	badan
Langzaam	opi-opiejo	Ligt	mohēlo
Lans	totoboeŏ	Links	oloishie
Leelijk	dielămopiŏhœ̆	Lip	bīehœ̆
Leeren	mongatjarrie	Lood	timohĕ
Lezen	mabatja	Lubben	foetoealo
Ledikant	kooi	Lui	landingalo
Leguaan	biejawao	Luis	œ̆tœ̆
Maagd	tahdoelăhœ̆	Mensch	tāu
Maan	foelălo	Mes	pito
Mager	mohatta	Mier	tolomoe
Maïs	bientĕ	Modder	lataö
Maken	mohoettoe	Moeder	nahna
Mank	moboelotto	Mond	toenggielŏ
Markt	batalie	Mooi	mopiohœ̆
Mast	wolieche	Morgen	doemodoepŏ
Mat van stroo	amongo	Mug	lango
Medelijden	sayang	Muis	oedoe
Meisje	tāboeă	Muskiet	lamoeŏ
Melaatsch	foedoengŏ	Muts	tabéya
Melk	toetoe	Mijn	oealaoe
Naaijen	modetoe	Naam	tangkoelŏ
Naakt	lalahlă	Nacht	hoei
Naald	doedetoe	Nagel	loeoboe

Navel	mohoelimajango	Nog niet	diepŏ
Neen	yahlŏ	Noodig	van doen
Nek	lŏngoengoe	Noord	oetara
Nest	polipieo	Notenmuskaat	pala
Neus	oelingŏ	Nijptang	kakatoea
Nieuw	ngoboetao		
Olie	ienoelŏ	Oor	boelōnga
Onder	totibawa	Oorlog	mobadea
Onderzoeken	bilèhèlo	Oorversiersel	wāndoloboelanga
Onrein	kottor	Oost	timor
Onrijp	mohelè	Openen	momoeŏ
Ontmoeten	moödoedoengaya	Oud	tapanggola
Ontvangen	mailŏtabœ̆œ̆	Ouderdom	toetoemoelŏ
Ons	oeolaoe	Overschot	labietio
Oog	mato	Overstrooming	boetayo
Oom	bakiki		
Paal	olihĭ	Plaats	tampat
Paard	wadala	Plank	doepie
Pak	boloe boloe	Planten	hoetta
Palmwijn	bochito	Plat	toetoeau
Parel	moetiarra	Pot	oelongo
Pen	œ̆tie	Praauw	blotto
Peper	malitta	Put	alli
Pisang	lambi		
Rand	biehio	Roeijen	bitè
Reden	moloiejă	Roepen	tiangomei
Regen	dehdĭ	Roer	doenoelă
Regts	oloala	Rollen	modi belatto
Rekenen	mochiapŏ	Rond	hoeloehoelolo
Reuk	moōhbŏ	Rood	mèhlă
Riet	kanno kanno	Rook	poloö
Ring	hoealimo	Rottan	hoettia
Rivier	soengĕ	Rijk	kaja

Rijst	palè	Rijststamper	walao dedienggă
Rijstblok	dedienggă		
Sabel	toemara	Slecht	molēbtŏ
Sago	biendè	Slim	motottă
Schaduw	doehngoăijœ̆	Sloot	tambo
Schatten	boelilieo	Sluiten	oeoendie
Scheeren	mongolohœ̆	Slijk	lattaŏ
Scheiden	mobœ̆bœ̆āyă	Smaak	mopaättŏ
Schelden	momœ̆ājŏ	Smelten	lopŏŏ̆
Scherp	molalito	Snijden	mongolotto
Schertsen	boeyongo	Spelen	moïtohœ̆
Scheuren	mobitatŏ	Spiegel	wongililoeă
Schieten	momotăhŏ	Spin	lawango
Schil	walitto	Spreken	moloieja
Schildpad	èwèlă	Springen	toemayango
Schip	kapal	Sprinkhaan	boelieja
Schoppen	tōwŏhœ̆	Staan	dimihoelŏ
Schors	alipoe	Straat	badahiejo
Schouder	biehngoengo	Steken	modèhœ̆
Schreeuwen	mongoeatio	Stelen	motaŏ
Schrikken	oattŏ	Steen	botoe boito
Schrijven	moloeladoe	Ster	poliama
Schudden	liloehoe	Sterk	molotolo
Schuld	salah	Stil	mopoöyŏ
Schuld (geld)	moboeli	Stinken	mohotodoe
Schijten	mongili	Stout	boehèlie
Sirih	tèhmbè	Straf	hoekoemoeolo
Slaaf	boehu doengŏlŏ	Strand	pendatoe
Slang	toelidoe	Suiker	hoelă
Slapen	modoloehoe	Suikerriet	patodœ̆
Taal	loiehjă	Teeken	toeotto
Talisman	adjiemat	Teen	tiomboeloö atto
Tam	moloeamo	Terugdraaijen	moc̊himboelo
Tand	doengīetŏ	Terugkeeren	mohoealinggŏ

Tong	dila	Tripang	tripang
Toorn	èndélŏ	Trom	tanwŏhœ̆
Touw	boeatoelo	Tuin	ielĕngi
Trekken	pandangalŏ	Tijd	sabalipo
			wolo
Uijen	piă	Uil	moloea mololoe
Vader	mopaättŏ	Vinger	tiengongoaao-
Vallen	modèhoe	Visch	tŏlă loeoe
Vangen	dèŏpŏlŏ	Vischhaak	totahoelŏ
Vastbinden	poengoeolo	Vischnet	boeilie
Vechten	mololofoeloea	Vlag	bandejrah
Veder	wăwŏhœ̆	Vledermuis	aboehoe
Veel	dădāhtă	Vleesch	tapoeliejo
Vegen	mongaatŏ	Vlerk	polipio
Venster	gindela	Vliegen	toemombottŏ
Ver	molamingŏ	Vlijtig	moolohoe
Verbergen	motĭtoēö	Voelen	mohèoepo
Verbieden	sabaripoölo	Voet	oato
Verbranden	mopoloe	Vogel	boeroeng
Verdeelen	motai adoe	Volgen	padahoe
Vergeten	illoliepatta	Voorhoofd	wolim boeboeloe
Vergif	pèëdie	Voorouders	dottoe
Verhuizen	loemalilŏ	Voortdurend	mohehèo
Verkoopen	mopŏtāli	Voorzigtig	poödăhăwă
Verliezen	ilang	Vragen	mohiēndoe
Vermoeid	mongolŏ	Vroeger	moelolo
Verrotten	mohotodoe	Vrouw	tābœ̆ă
Versch	bŏhœ̆	Vrucht	oengolyŏ
Vertellen	moloiejă	Vuist	lāäla
Verw	tjet	Vuur	toeloe
Vet	molingŏhœ̆	Vijand	mondalie
Waaijer	oayaboe	Wachten	tapolibo
Waaijen	mongayaboe	Wachter	modăhă
Waar	ode oedoeono	Walvisch	paus paus

Warm	mopato
Wasschen	tiditalo
Water	taloehœ̆
Watermeloen	bolongga
Wat	wolo
Weegschaal	katti
Week	molohĭhĭ
Weenen	hoemojongo
Weg	dolalo
Wegjagen	bolahĭmaö
Weinig	jahlŏ
Wenkbraauw	boendoengomato
Wensch	harap
Werpen	pomăhœ̆lă
Weten	otawaoe
Willen	oh-ö
Wind	doepotto
Wond	piela lya
Woud	hoeyootto
Wijd	motanggalo

IJzer	oeattĕ́
IJzerhout	tanoea

Zaad	tolomo
Zaag	halăhādīĕ
Zak	padihœ̆
Zand	hoengayŏ
Zee	dèhèto
Zeef	wayahĕ̀
Zeggen	polĕ̀lĕ̀
Zeil	layahœ̆
Zielen	loemayahoe
Zeker	mamolaö
Zelf	toetoewau
Ziek	mongongotto
Ziel	njawa
Zien	moöhntŏ
Zilver	talaä
Zingen	molohiedoe
Zinken	loahoemo
Zitten	modihoeloŏ̈
Zoenen	modīĕloe
Zoet	molingŏ
Zon	matolo doelahoe
Zout	panggelo
Zuid	selattan
Zuster	oetataboea
Zuur	molotingŏ
Zwaar	mobœ̆bœ̆hèto
Zwaarlijvig	molingŏhœ̆
Zwanger	ombodaä
Zwart	moitomo
Zweer	bohĕ̀
Zweeten	oelătto
Zwemmen	mongalebotto
Zijn	oeolieja

GESCHIEDKUNDIGE AANTEEKENINGEN

OVER DE

KAART VAN DE BOGT VAN TOMINI 1682,

DOOR

P. A. LEUPE.

In de belangrijke kaartverzameling, op het rijks archief aanwezig, bevindt zich onder No. 274 der zee- en kustkaarten eene zeer uitvoerige en voor den tijd, waarin zij werd vervaardigd, waarschijnlijk naauwkeurige kaart van de bogt van Tomini. De vervaardiger dezer kaart is de schipper Jan van der Wal, die op last van den gouverneur en directeur der Molukken, Robertus Padt-Brugge [1]), in 1682 met den hoeker de Brandgans werd gezonden om deze bogt in kaart te brengen, van welke taak hij zich zoo goed kweet, dat de gouverneur en directeur Jacob Lobs, die den gouverneur Padt-Brugge opgevolgd was in het bestuur der Molukken, bij zijn brief van den 3en Mei 1683, aan den gouverneur-generaal en raden van Indië bij de toezending dezer kaart het volgende kon schrijven:

---

[1]) Hij was detijds tevens expres commissaris der Oostersche gouvernementen en geëligeerd gouverneur en directeur van Amboina.

„De hoeker de Brandgans, schipper Jan van der Wal, van hier vertrokken en van deze reede te zeil gegaan den 13en Julij naar Tomini, om de posthouderen aldaar te voorzien, alsmede om de groote binnenbogt te carteren, kwam op den 21en November behouden weder hier, hebbende hetgeen hem bij instructie was aanbevoolen naar behooren verrigt.

„De kaart bij gemelden schipper daar af overgeleverd, is zoo net en curieus gemaakt, zoodanig voor dezen nooit geschied is en waarin wij gelooven UEd. Hoog Achtb. bijzonder genoegen scheppen zullen.

„Gemelde schipper van der Wal was mede in persoon op Groot Togio geweest, enz.”

Het journaal van dezen togt is niet meer voorhanden, hoewel het aan den gouverneur van Ternate is afgeleverd; dit is te bejammeren, daar wij daaruit vele belangrijke opmerkingen betrekkelijk de in deze bogt gelegen eilandjes en klippen zouden kunnen vernemen.

De instructie, die aan van der Wal voor dezen togt werd ter hand gesteld, is opgenomen in het dagregister van Ternate van dat jaar. Wij voegen die hierbij, ten einde daaruit te kunnen ontwaren, wat aan hem werd opgedragen en dit met de kaart te vergelijken, zoo als wij er mede bijvoegen, een extract uit zijn journaal van het belangrijkste hem op deze reis bejegend, welk extract evenzoo in het dagregister van Ternate is te vinden.

Nog nemen wij hierbij op eene lijst der plaatsnamen, zoo als zij op de kaart voorkomen, vergeleken met die bij Valentyn en latere schrijvers over deze bogt.

Lastbrief voor den schipper Jan van der Wal, gaande met het Hoeker boot, den Brandgans, over Batchian, Ouby, en Balante, de Zuidwal van de Gorontaalse bogt langs, en zoo voorts rond naar Tomini en Gorontalo, waar naar zich zal hebben te rigten.

Hebbende het haar Hoog Edele de Hooge Regering van India in H.H. geëerde van den .... [1]) belieft gehad ons aan te schrijven, zoo bij aldien het nog niet geschied ware, wat nader onderzoek op de Togias [2]) of Schildpads-eilanden te laten doen, om te mogen ontwaren wat er ten nutte en dienste der E. Comp. aldaar vallen mogte, en of er ook wel zoo veel schildpads-hoorn valt als er gerugt wordt; als mede dàt de Posthouders tot Tomini weder voor zes maanden dienen voorzien, en het nog gebreekende in die groote bogt gecarteert [3]).

Zoo zult ul. op den ontvang dezer het anker hebben te ligten, en in Godes naam reis vorderen, eerst naar Batchian, om het inhebbende voor den post aldaar in het geheel of voor een goed gedeelte aan land te leveren, het verdere naar Ouby, voor den post den Briel, zoodanig het den Commandant goed vinden mogt derwaarts overbrengende. Van waar trachten zult Liefje Matule en vervolgens Xula Waytina en Taljabo in het gezigt te krijgen, om de haven van het laatste te middenlands, aan de noordzijde behoorlijk te diepen, peilen en carteren [4]).

De reis van daar vervoorderende, zult het verdere voorbij loopen en bij noorden Bangay en Gape of wel tusschen beide, door de bogt van Balante inloopen en voor deszelfs stroom ten anker komen. Wordende ul. vijf verloste Bangayers medegegeven, dewelke de Tomienders weleer geroofd hebben gehad

---

[1]) Niet ingevuld.

[2]) De spelling der Inlandsche namen hebben wij onveranderd gelaten.

[3]) In kaart gebragt.

[4]) Opnemen en in kaart brengen.

en nu jongst door de afgezondenen met het jagt d'Experiment naar de binnenbogt, weder doen overleveren en verlost zijn geworden, (van) dewelke een die ul. de snedigste toeschijnt, aan land zult hebben te zetten, om het Koninkje of de Hoofden aldaar ul. verschijning bekent te maken, en dat eenige Comp. woorden hun hebt mede te deelen, als mede (dat) nog andere vier van haar verloste onderdanen hebt, dewelke ook niet eerder zult hebben te laten gaan of overleveren, voor en aleer iemand van aanzien aan boord verschenen is.

Iemand van aanzien aan boord verschijnende, zult naar hun aller welstand en tegenwoordige gelegenheid vragen, en met een hoedanig en door wiens last de Bangayen van hun land vervoerd zijn, alsmede of ook Gape geheel ontvolkt is, en wie die Bougsiche Prins door Radja Bone [1]) ten dien einde afgezonden geweest zij en hoe genaamt? (is) of zij met egeene vrije wil haar eilanden verlieten en naar de vaste kust zich begaven. Wie na de moord van den Koning Caboude en zijnen broeder Pouleeng, het gebied over dezelve aanvertrouwt en hoedanig het in zijn werk gegaan is; trachtende vooral eenige brieven van Radja Bone in handen te krijgen, onder schijn alsof daar af maar nader wilde verzekerd zijn en zijn eigen schrift in zegel zien, hetwelk een slang is, en behouden dezelve om ons op ul. wederkomst ter hand te kunnen stellen. Vernemende verders gelijk op Xula Taljabo en overal zult hebben te doen waar hem den Sabander [2]) Pinati van Taljabo voorsch. ontvlugt, zich onthoud en zien hem naar uiterste vermogen magtig te worden en gevangen te krijgen.

Alles hun omstandig afgevraagd en aangeteekend hebbende, zult hun Cajoes aan ul. doen aanwijzen, twee dagen scheppens van de stroom van Balante gelegen, waar wel de meeste Bangayers over het jaar gewoond hebben en vandaar de kust beginnen te carteren, zijnde digt aan Moudono, dat weder een bogt maakt, gelegen; zoo dat men van Balante te land in

[1]) Boni.
[2]) Sabandhaar.

drie uren tijds ook tot in de bogt van Mondono gaan kan, zijnde eene goede effene weg; hetwelk eenelijk tot ul. narigtinge, of het mogte te stade komen, aangehaald wordt.

De twee Prinsen, zoo van Bangay als Gape, zijnde de eenen de zoon van den vermoorden koning Cahoude en de jongste van Radja Wangi van Peling, zult in goede achtinge nemen en minlijk handelen; vertoonende eenlijk aldaar aan de Grooten van Bangay en Gape, zonder dezelve aan land te laten gaan of wagen, opdat hun geen gevaar of ongemak overkomen mögt. Vernemende omtrent deze of zij onzen brief in de bogt van Peling besteld, ontvangen hebben of niet, zoo ja, waarom daar op niet antwoorden, met aanmaning hetzelve nu bij deze gelegenheid te doen; welke brief zoo wanneer bekomen hebt, zult met voorsch. twee Prinsen weder reis vorderen, zettende tot Balante of wel tot Cajoeran de Bangayers aan land, waar dat zij liefst zullen willen wezen.

Naauwkeurig het verdere den hoek van Balante om en voorts tusschen de Togias en de vastewal aan de zuidzijde langs, zijnde omtrent de wal het diepste water en hoe nader (aan) de eilanden hoe meerder reven met slingerende kreken en killen, waarin meermalen ben verward geweest, zonder daar te hebben kunnen doorboren; hoewel vastelijk geloof, dat er geen doortogten tusschen de eilanden voorsch. ontbreken zullen om van de eene wal naar de andere te kunnen oversteken. Dit alles net en naar behooren opgenomen hebbende en tot Groot-Togia, het westelijkste en het eenigst bewoond eiland geraakt zijnde, zult den hoek van Belet omsteken, trachtende in der minne eenige kennis en vriendschap van de Beletters te bekomen en zoo vervolgens op het aldernaauwkeurigste die kust langs — die van voorsch. hoek zuidwaarts op tot Amparia toe ettelijke mijlen oploopt, — waarin vooral en op alle plaatsen naar vermogen goede breedte [1]) dient genomen, schoon ook omtrent den hoek van Belet of tot Amparia een etmaal af twee daarom zoudt verletten.

---

[1]) Plaatsbepaling.

Van Amparia tot Mawomba en Tamabomba, zal mijns bedunkens de wal meest oost en west strekken, Mattapeponga legt in het gezigt van Posso, van waar het verder noordwaarts tot Parigi en oostwaarts tot Tomini en Gorontale toe naauwkeurig onderzocht en gecarteert is. Zoodat ul. tot Posso gekomen weder dwars over naar den zuidhoek van Belet en Groot-Togia zult oversteken, en van daar weder tot Parigi, om aldaar zoowel als tot Posso vaste breedte te bekomen; vervolgende aldus al reis naar Tomini, zonder verders tijd te spillen, makende maar over (al) goede breedtens te bekomen, waaraan het tot nu toe nog geschort heeft.

Te eeniger plaatsen van Posso, Sawacca, Parigi of elders iemand aan boord krijgende, en naar de oorzaak uwer komst vragende, zult eenlijk van antwoord dienen, aldaar verscheenen te wezen om naar hun aller welstand en of er ook eenig onraad van stroopende Maudharezen, Bougis [1]) of andere in de bogt mogten zijn, te vernemen, trachtende naar vermogen zoo veel schildpadshoorn voor de E. Comp. in te zamelen als ul. mogelijk zal zijn, ten welken einde ul. een pak Guinees en een dito roode Mouris [2]) worden medegegeven, zonder dat hetzelve anders dan in caret of schildpadshoorn zal mogen besteed worden, en zulks niet hooger dan tot 30 rijksdaalders het pikol, aan hoofden van 13 Stx.; zoodanig dat tusschen de 40 en 50 hoofden, uiterlijk het voorm. wigt ophalen mogen, en anders niet.

Eindelijk zult vermogen zoo tot Tomini, maar wel voornamelijk tot Gorontale drie of vier stukken Guinees Lijnwaat tot verversing van het volk besteden, zonder meer.

Tot Tomini dan gekomen, zult voor de post 't Goed begin, het anker druipen laten, en leveren overal hetgeen voor de posthouders aldaar mede genomen hebt, zijnde tot ultimo 1684 gerekend, nemende aldaar in, hetgeene bergen kunt of in voorraad legt, hetzij lont, rottan of affuitplaten, zagende de

---

[1]) Boeginezen.

[2]) Soorten van lijnwaad.

platen op 14, 15 of 16 voeten af, om te makkelijker in het ruim te krijgen, het afgezaagde tot halven geschikt, daarnevens.

Doch zoo bij aldien tot Tomini niets in voorraad vondt, zoo zult ten eersten en zoo haast het goed voor de post gelost hebt, achtervolgens de hiernevens gevoegde lijst, ten eersten weder anker ligten en naar Gorontale voortzetten, loopende eenssloegs tot digt onder de Liesberg en voor 's Comp. houtloots, nemende zoo veel affuitplaten, op de wijze hierboven gemeld in, als laden kunt, en ruilen onder anderen ook twee koppels buffels, om herwaarts dan levendig, zoo het lukken wil over te brengen, om te zijner tijd in de karren te gebruiken, keerende aldus op het spoedigste weder herwaarts aan, om ons te mogen dienen van omstandig schriftelijk bescheid en een goede volmaakte kaart van deze groote binnenzee.

Waarmede ul. een gelukkige en voorspoedige reize wenschen

(*onder stond*) Ul. vriend,
(*was geteekend*) R. PADT-BRUGGE.

(*In margine.*)
Ternate in het casteel Orangie,
den 13 Julij 1682.

Extract uit het Journaal van den Hoeker de Brandgans, gehouden bij den schipper Jan van der Wal op deszelfs voyagie van hier over Batchian, Ouby en Xulla, naar de groote bogt van Tomini, om dezelve te ontdekken en carteren ter ordre van den E. Heer Commissaris Robertus Padt-Brugge.

Des morgens was de wind oostelijk variabel met motregen, ligten ons anker en lijden het een gang van de wal tot voor de middag 10 uren, kregen toen de wind noordelijk uit zee. **Gaan weder onder zeil Vrijdag den 28 Augustus 1682**

Zetten toen de koers om de Z. Z. O. deze voornoemde baai in [1]), doch is in het inkomen maar een musketschoot wijt, maar daar binnen zijnde wel ²/₃ mijl wijt en breed. En men heeft de diepten in het inzeilen met een Z. Z. O. koers van 40, 35, 30, 25 en 24 vademen, somtijds koraal en dan weder zandgrond. Doch legt aan wederzijde van deze baai, twee eilandjes daar men tusschen doorzeild en dan van deze eilandjes strekt een rif, dat van de oostzijde strekt N. O. in zee, daar men 12, 10, 8 en 5 vademen koraalgrond op heeft, en van de westkant strekt het N. W. t. N. omtrent twee kanonschoot van de wal en ontvalt hem dan weder om de W. Hier heeft men de diepte van 18, 12, 5 en 4 vademen, en men kan de grond gemakkelijk zien; daarom moet men de mond van de baai in het Z. Z. O. van zich hebben en loopen dan daar regt op toe, tusschen deze voornoemde reven door, dan behoud men de diepten van 24, 30 en 35 vademen, totdat men de eilandjes of hooge klippen, die in het gat liggen, gepasseert is, dan krijgt men de diepten van 30, 28, 26, 24, 22 en 20 vademen stekgrond, daar wij op ten anker kwamen, omtrent een drieponder schoot binnen de baai en lagen de westzijde naast, alzoo het aan de oostkant niet heel schoon is; men kan hier voor alle winden bevrijd leggen.

Nademiddag alzoo nog geen prauwen of vaartuigen kwamen, voeren met de schuit naar land aan de Z. W. zijde van de baai, daar wij het volk gisteren gesproken hadden. Vonden hier een zoute rivier, die wij zoo verre met de schuit inroeyden dat op het laatst zoo naauw werd, dat we daar weder over stuur met het achtergat vooruit moesten.

Doch alzoo geen volk vernamen keerden wederom, maar zoo als wij deze rivier uitvoeren zagen twee kleine prautjes, daar wij naar toehielden en dezelve ons inwachten aan een hoek van de baai. Doch de vier mannen die daar in waren schenen zeer bevreesd te zijn; wij vroegen waar dat hun ne-

[1]) Van Togia.

gorij was en hoe dat dezelve genaamd was, en van wie dezelve geregeerd werd, doch konden ons op het Maleisch niet antwoorden, maar gaven zoo veel te kennen dat wel Tominis konden spreken. Waarop dan met de schuit naar boord voeren en haalden een van de vijf verloste Bangayers, die ons hier te pas kwamen, alzoo dezelve het Tominis heel wel konden spreken, daardoor mede te regt kwamen.

Verstonden dan van deze lieden dat de negorij Togia genaamd en aan de zuidzijde van het eiland lag en van eene Koningin geregeerd werd; maar dat men van deze kant niet meer als met eene kleine kano, gelijk daar zij in waren naar de negorij konden komen en dat het omtrent een zonneschijns scheppens was, en zeiden ook verders zoo wij met hen wilden handelen het zij schildpadhoorn of mondkost, dat wij met het schip aan de Z.-zijde van het eiland moesten zeilen, daar zij ons dan met groote vaartuigen zouden bijkomen.

Wij verzochten zeer vriendelijk dat ze aan ons boord zouden komen, maar gaven ten antwoord dat ze dat niet durfden doen zonder (het) haar Koningin eerst bekend te maken. Wij beschonken hen ieder met een vadem roode Bethilis [1]) om te zien of hun dan aan boord zouden krijgen, dat zij met groote dankbaarheid aannamen, maar zeiden weder dat niet aan boord durfden komen zonder (het) hunne koningin bekend te maken. Want zeiden dat ze hun leven zulk volk — als wij waren — niet gezien hadden; zeiden dan dat ze naar de negorij zouden scheppen en ons aan de andere kant weder verwagten en namen voorts afscheid. En wij voeren met de schuit naar boord, daar wij des avonds omtrent een uur na de zonsondergang aankwamen, en resolveerden weder van hier te vertrekken, alzoo hier niets konden uitrigten; des nachts hadden veel regen.

Scheiden van de Togianders.

'sMorgens de wind als voren met labberkoelte, lagen met het hoofd om de oost bij den wind over. Met het rijzen van

Maandag den 21 Sept. 1682.

---

[1]) Een soort van lijnwaad.

de zon hadden de vesting Het goed Begin N. N. O. ongeveer $^2/_3$ mijl van ons en het eiland P. Cajo was Z. O. ongeveer $1^1/_2$ mijl. Voordemiddag was het stil, daarna een klein luchtje uit het Z. O. en kwamen des namiddags omtrent 3 uren voor de vesting Het goed Begin ten anker op 27 vademen stekgrond, omtrent twee kabellengten van de wal; lagen even bewesten een rif, dat hier omtrent twee kabellengten van de wal lag en om de oost strekt, hadden nu het eiland P. Cajo Z. t. O. van ons, voeren voorts naar land en vonden onze vesting nevens de bezettelingen nog allen in goeden stand.

Doch waren de Koningen hier zeer bevreesd alzoo dezelve hadden hooren zeggen dat zoo veel Mandharezen en Bougisen in de bogt waren omzwervende en alles stroopten wat zij bekomen konden.

Wij verstonden hier ook van de corporaals als dat den Koning van Tinombo met een corra-corra aan het eiland Groot-Togia was geweest en aldaar eenige der inwoonderen hadden dood geslagen en tien personen gevangen naar zijn negory gebragt. Zoodat wij bevonden dat het waar was, hetgeene ons het volk op Togia gezegd had, en dat zij ook bang van ons waren en onze vlag niet vertrouwden; (dit) was niet te verwonderen, want dezen voornoemden Koning had mede een Prinsen vlag op zijn corra-corra en zeide dat hij van de E. Comp. aldaar gezonden was.

En om deze inwoonders van Togia daarvan beter te onderrigten en ook te zien of eenig schildpadshoorn voor de E. Comp. zouden kunnen bekomen, zoo vonden geraden om met een corra-corra van Tomini, nog een togt naar Togia te doen, om terdegen te onderzoeken, hoe het op dit eiland mogt gelegen zijn en zouden ook met ons medenemen den schoolmeester Antony Adriaansz., nevens den Koning van Togia's zoon, genaamd Sonsing, die op Sahoese woonachtig was, en die ons zeide zooveel zoude helpen als het mogelijk was.

En alzoo ons deze gelegenheid voorviel, dacht (het) ons geraden, hetzelve aan te vangen om eens een goed onderzoek

van dit vermaard eiland te doen; want op wat plaatsen dat wij in de bogt hebben aangeweest en na caret vraagden, hebben zij ons al(tijd) naar het eiland Groot-Togia gewezen.

Voorts van den 22en tot den 25en waren doende om het schip wat klaar te maken, en ons weder van water en brandhout te voorzien, ook maakten de Koningen van Biga en Lemboeno, twee corra-corra's klaar, daarmede wij zouden vertrekken.

'S Morgens omtrent 11 uren kwamen aan de zuidzijde in een bogt, alwaar de negory Togia tegen een berg aanligt; tegen den avond kwamen eenige van deze inwoonders uit de negory Togia bij ons en vraagden wat ons begeerte was en wat wij alhier kwamen doen. Wij gaven hun het antwoord, dat wij kwamen om met hen te handelen, zoo zij eenig caret of schildpadshoorn hadden, doch zeiden dat zij nu niet hadden en zoo wij wilden blijven tot morgen dat hunnen Koning dan wel zoude afkomen, om met ons te spreken.

Dingsdag den 6en October 1682.

Komen met de corra-corra op Togia.

Voordemiddag omtrent 10 uren kwam de Koning nevens den Goegoegoe en Capitein Laut met omtrent 60 gewapende mannen den berg af bij ons, medebrengende eenige Clappus pinang en wat hoenders, tot een schenkagie dat ik aannam.

Woensdag den 7en October.

De Capitein Laut die het woord voor den Koning voerde, vraagde wat volk dat wij waren en van waar dat wij kwamen; gaven hem ten antwoord dat wij van Ternate kwamen en 's Comp. dienaren waren, en dat hier aankwamen om met hem in caret of schildpadshoorn te handelen, waartoe wij eenige kleeden hadden medegebragt, en zoo zij wat hadden, dat wij het hun wel wilden afhandelen. Doch zij gaven ons hierop ten antwoord, dat niet hadden, alzoo in twee maanden niet uit visschen hadden geweest, alzoo nog bevreesd waren voor Adjibala en Sondaja van Tinombo en Boendoeja, die daar met twee corra-corra's waren aangeweest, uit den naam van d'E. Comp. met een Prinsevlag, en dat na dat zij zeiden, bij hun alles goeds hadden gedaan, zijn ze weder vertrokken en aan de eilanden gevaren, daar het volk doende was om schildpadden te vangen, hebben zij er twee doodgeslagen en negen gevangen medegenomen, waarvan vier weder weg wa-

ren geloopen en weder op Togia gekomen, de anderen vijf waren nog op Tinombo. Zij verhaalden als dat de tolk van Gorontalo, genaamd Malowondo, daar over vijf maanden met een vaartuig had geweest en 15 pikols caret van hen geruild had, daar hij mede naar Parigi was vertrokken en nu omtrent $2^1/_2$ maand geleden wederom van Parigi alhier was aan geweest en de rest van het caret, bestaande (uit) omtrent drie pikols had opgekocht en daarmede weder naar Gorontalo was vertrokken. Zoodat wij voor dit maal niet meer konden bekomen als zes hoofden caret, die wij ruilden het cati tegen een vadem Guinees lijnwaat; en wij vraagden hun of zij wel genegen waren om nu voortaan met de E. Comp. te handelen, dat die hun beter zouden betalen als de Gorontaalders, waarop zij van ja antwoorden. Maar zeiden als het volk van Gorontalo, Parigi en ook de Mandhaars en Bougisen daar aankwamen, gelijk het veeltijds gebeurde, dat zij dan genoodzaakt waren hetzelve aan hen te verkoopen of het werd hun met geweld afgenomen, en die het niet wilden laten volgen, namen zij ook wel voor slaven mede.

Wij vraagden hun hoe veel pikols caret dat zij in een jaar wel konden verzamelen, daar zij ons op antwoordden van tusschen de 30 en 40 pikols, zoo zij dorsten visschen, zonder van de voornoemde moedwilligers aangerand of beroofd te worden.

Verders accordeerden met hun, wanneer eenige van 's Comp. schepen of chaloupen aldaar kwamen dat wij het caret zouden ruilen, als: het cati Banda zijnde 5 Chinesche catis, tegen 5 vademen wit linnen en zoo zij roode of blaauwe moeris wilden hebben, zouden voor het cati Banda toelaten drie vademen; hetwelk zij beloofden na te komen en te onderhouden. En om te onderscheiden wanneer met eenige vaartuigen van de E. Comp. wanneer ze de bogt inkomen, (zouden deze) een Prinse vlag toonen en daar bij een schoot schieten, omdat ze daaraan zouden kennen, dat het vaartuig van de E. Comp. en geen andere waren, om weder met de Prinse vlag niet bedrogen te worden, gelijk hier voren door die van Tinombo.

Tegen den avond vertrok de Koning met zijn bijhebbende Bobatos weder naar den berg, daar de negorij op leid en beschonken hem in het weggaan met $^{1}/_{2}$ stuk Guinees lijnwaat uit den naam van de E. Comp. dat zij in dank aannamen en namen hiermede afscheid van malkanderen.

'8 Morgens de wind variabel als voren, daarna stil en harden stroom om de west; met het rijzen van de zon peilden de rivier van Gorontalo noordelijk $^{1}/_{2}$ westelijk, omtrent $2^{1}/_{2}$ à 3 mijlen en de hoek Bongo N. W. t. W. omtrent 5 mijlen van ons. Voordemiddag omtrent 10 uren kregen de wind weder oostelijk en daarna Z. O. met doorgaande koelten. Zetten de koers noordwaarts aan naar de rivier van Gorontalo, alwaar des namiddags omtrent 1 uur in den mond van de rivier digt onder de Liesberg ten anker kwamen op 30 vademen stekgrond, en lagen omtrent twee scheepslengten — aan de oostzijde van de rivier — van de wal. Woensdag den 21en October 1682.

Nademiddag omtrent 2 uren voeren met de schuit de rivier op naar de negorij, alwaar wij tegen den avond omtrent ten 5 uren kwamen; verstonden van den Koning van Gorontalo dat (er) niet meer als 28 affuitplaten waren, die zij ons aan boord konden brengen, de rest konden zij niet van boven uit de modder krijgen, alzoo de rivier geheel droog was afgeloopen, zoodat wij ons voor deze reis daarmede moesten laten vergenoegen.

Omtrent den middag kwam ik weder bij den Koning van Gorontalo en vraagde hem naar den tolk Malwondo van Limbotto en die drie Bougisen die met hem gekomen waren en de brieven, te weten een van den koning van Bangay en twee van Radja Palacca die zij medegebragt hadden; want de Capitein Laut van Togia had mij het gezegt dat hij alle de drie Bougisen gezien had, tertijd als Malowondo daar was geweest. Waarop de Koning van Gorontalo mij antwoorde, dat zoodra als Malowondo de aankomst van het schip verstaan had, was hij nevens de drie Bougisen het bosch ingeloopen, en zeide dat hij niet meer als een brief van hem had gekregen en die was van den Bangayschen Koning, die hij mij ter Donderdag den 22en October 1682

hand gaf, maar zeide geen brieven van Radja Palacca ontvangen te hebben; voeren dan met dit bescheid de rivier af naar boord, alwaar tegen den avond aankwamen. Voorts van den 23en tot den 27en waren doende om de voornoemde affuitplaten die ons nu en dan afbragten in te laden.

Zondag den 8en November 1682. 's Morgens dreven in stilte; met het opgaan van de zon, hadden de rivier Lowock noordwest omtrent 1 mijl van ons en waren ongeveer $^1/_2$ mijl van de wal; voordemiddag nog al stil, zoodat weder met de stroom een groot stuk om de Oost dreven.

Omtrent den middag kwamen eenige van de Bangaysche Konings Bobatos aan ons boord, die hier in de negorij Lowock woonden, te weten: den Goegoegoe en den Hoekom, aan wie wij bekend maakten als dat wij vijf van hun volk hadden medegebragt, die van de Tomienders gevangen waren geweest en nu door order van den E. Heer Gouverneur van Ternate hun weder ter hand werden besteld, waarop zij verzochten dat wij dezelve zoo lang zouden houden tot dat de tolk van de negorij Cajoelan bij ons zoude komen, alzoo die beter wist waar dezelve zouden heen brengen, gelijk wij dan zeiden alzoo te doen.

Wij vraagden waar dat de Koning was, waarop zij ons zeiden, als dat een gezant van Radja Palacca was gekomen, genaamd Ladama, met omtrent 300 Bougisen daar de Bangaysche Koning, uit last van Radja Palacca met omtrent 40 à 50 praauwen, mede naar Tombocco was vertrokken, om aldaar eenige negorijen die hun afgevallen waren, weder onder gehoorzaamheid te brengen. Wij vraagden hun door wiens last zij van hunne eilanden waren geweken en wie na den dood van den Koning Cabonda [1]) en zijnen broeder Pauleng het gebied over hun heeft verkregen, waarop zij ons antwoorden, dat zij voor de Ternatanen bevreesd waren, en ook dat Radja Palacca dezen voornoemden Prins Ladama bij hun hadden gezonden, die hun aanzeiden, dat zij op de vaste

[1]) In de Instructie Cabonde en Pouleeng genaamd.

kust zekerder zouden wonen als op de eilanden; en alzoo zij geen Koning hadden, zoo heeft deze Prins Ladama uit den naam van Radja Bone hun Capitein Laut, genaamd Kiliboerachin tot Koning over hen gesteld, daar zij al te zamen wel mede vergenoegd waren. Vraagden verders of zij den brief die hun over de bogt van Peling was toegezonden, niet ontvangen hadden, en of zij ook geen brieven van Radja Bone hadden bekomen, waarop zij ons zeiden den brief van Peling ontvangen te hebben, maar van Radja Bone hadden nooit geen brieven gekregen, want als hij van hun iets wilde hebben, zoo laat hij het hun met zijn gezanten weten en die zijn ze dan gehoorzaam.

Wij vraagden waarom dat zij op den brief van Peling niet geantwoord hadden, en of zij nu niet een brief aan den Heer Gouverneur van Ternate wilden schrijven, alzoo de gelegenheid nu presenteerde, en dat zij de E. Comp. daarmede grooten dienst zouden doen; waarop zij dan antwoordden, dat zij geen vaartuigen hadden die bekwaam waren naar Ternate te varen, en dat deze voornoemde Prins van Radja Bona het ook niet verstond dat zij brieven aan de E. Comp. zouden schrijven, alzoo zij onderdanen van Radja Bona maar niet van de E. Comp. waren.

Hiermede namen zij hun afscheid en voeren weder naar hunne negorij.

(*onder stond*) Gecoll. Accordeert Ternate in het
Casteel Orangie 25en Nov. 1682.
(*was geteekend*) J. G. Anne. gezw. clerk.

VERGELIJKING DER PLAATSNAMEN, OP DE KAART VOORKOMENDE, MET DIE VAN LATERE SCHRIJVERS OVER DE BOGT VAN TOMINI.

Gorontalo [1]).		
Pogy Amma.	Poglamma Rivier.	Valentyn.
	Pagojama.	Van der Hart.
Delopy.		
Toetoela.		
Tapada.		
Bolegytoe of Tom.		
Pogo Gelygang.		
Boertoe Rivier.	Boentoe Rivier.	Valentyn.
Tamelatte. Negorij.	Tomelatte, aan eene groote rivier.	Valentyn.
Nangan Tajang.		
Poetoe. Soute Spruyt.		
Moete Zypat. Versche Rivier.		
Rivier Motang.	Moeton der nieuwere kaarten.	
Toeladangy. Grote Versche Rivier.		
De Hoek Safina.		
Mooy Aana.		
Batanoe. Grote Versche Rivier.		
Aoelang. Stadt.		
Getalak.		
Tinombaly.		
Molyle.		
Tomine. 't Goed Begin.	Telleboeje Tomine, met de Post 't Goed Begin.	Valentyn.
	Telleboeyoe.	Handschrift van 1706. Rooselaar.

[1]) Wij hebben de kaart gevolgd van het noordoosten naar het westen omloopende.

Sikabo.		
Tinomboe.	Tinombo.	HS. 1706. Valentyn. Bleeker.
Aoemontie.	Amonsie.	HS. 1706.
Tydoa.	Tidoa.	HS. 1706. Valentyn.
	Sidowang.	Bleeker.
Bondoesoe.	Bondoye.	HS. 1706.
	Bondoge.	Valentyn.
Soepajoe.	Sipayo.	HS. 1706. Valentyn.
	Lipajo.	Bleeker.
Fyginte.	Siginti.	HS. 1706. Valentyn.
	Sogenti.	Bleeker.
Tadang.	Tadang.	HS. 1706. Valentyn.
	Taâda?	Bleeker.
Tolybagis.	Talabagis.	HS. 1706.
	Tallabagis. Tolabagis.	Valentyn.
Donckoloe.	Dencoele.	Valentyn.
	Dongoeloe.	Bleeker.
Tolylelyng.	Tolibilo?	Valentyn.
Bynanckel.	To' Binangkal.	Valentyn.
	Tobinankali.	Bleeker.
Borangas.		
Tosie Bagogeng.		
Ampybabon.	Ampibaban.	H. S. 1706. Valentyn.
	Amphibaboe.	Bleeker.
Toboly.	Toboli.	HS. 1706. Valentyn. Bleeker.
Pilabat.	Pelawa?	Bleeker.
Tololy.	Tololi. Tolalia.	HS. 1706.
	Tololi.	Valentyn. Ble

Parygy.	Parigi.	HS. 1706. Valentyn. Bleeker.
Pandora.		
Dolago.	Dolago.	HS. 1706. Valentyn.
	Doelagoe.	Bleeker.
Toeny.		
Mafing.		
Hoek van Tindaey.		
Tindaey.	Tintay.	HS. 1706.
	Tinday. Dorp, ook genoemd Tinda Ake.	Valentyn.
Bonaoe.	Boenoea.	Valentyn.
Teroegy.		
Liwoery.		
Limboe.	Limbo.	HS. 1706. Valentyn.
Petonpaya. Hoek Gomina. Sahoeso.	Sahoessa. Saocsoc.	HS. 1706. Valentyn Rosenberg.
Pedalamana.		
Tomboe.		
Pinoboga.		
De Rifs Hoek.		
Tagel. Soute Spruyt.		
Lalary Hoek. Verse Rivier.		
Verse Rivier Maranda.		
Aboela.		
Boeloeba.		
Masonye.		
Sawacka. Negorij.	Sawacka. Hoofdplaats van een afzonderlijk Rijk.	H.S. 1706. Valentyn.

Posso. Negorij.	Posso.	HS. 1706. Valentyn. Bleeker.
Rivier van Posso.		
Matta Pypongus Hoek.		
Matta Pyponga.	Matan Piponga.	Valentyn.
Totynondy.	Tamabomba?	Valentyn.
Mawomba.	Mawomba	Valentyn.
Ampana.	Ampana.	Valentyn.
	Ampanan. Landschap.	Bleeker.
Versche Spruyten.	Mogelijk het Rijk Todjo der nieuwere kaarten. Volgens Valentyn is geheel het land van Ampana oostwaarts onbewoond, behalve Belet en Groot Togia.	
Versche Rivier.		
Bergshoek.		
Vlakke Valey.		
Rivier Adoewayang.		
Hoek Ankabo.		
Hoek van Belette.	Tanjong Api? der nieuwere kaarten?	
Belette.	Belet. Rijk.	Valentyn.
Zaalhoek.		
Bato Cadoelang.		
De Bocht Peling.		
Ronden Hoek.		
Caap Falso.	De Valsche Uithoek of de Hoek van Balante.	Valentyn.
	Tanjong Talabo? der nieuwere kaarten.	
Rivier Balanta.	Volgens Bleeker en de nieuwere kaarten ligt dit aan de Oostkust van het schiereiland bij Kaap Talabo, terwijl het volgens deze kaart en Valentyn ligt aan de	
De Bocht van Balanta.		
Vlakke Hoek.		
Lowok.		
De Rivier Cajoelang [1].		

[1]) In het handschrift van den Gouverneur Rooselaar van 1706 komen nog een aantal namen van negorijen voor, die op deze kaart niet te vinden zijn.

Zuidkust in een diepe inbogt tegenover het eiland Peling of Gape. Ook Bleeker noemt de Straat tusschen Peling en den vasten wal Straat Balante.

EILANDEN EN REVEN OP DEZE KAART IN DE BOGT VOORKOMENDE.

De Vuyle Eylanden.		
Poeloe Gelygang.		
Poeloe Betylo.	Bitelia.	Van der Hart.
	Bitilla.	Melvill.
Pomolyo.		
Poeloe Minoto.		
Poeloe Pontyo.		
Poeloe Tonditie.		
Poeloe Tonda.		
Assahang.		
Loeloetang.		
Poeloe Toelonkan.	Longango.	Van der Hart.
	Langango.	Melvill.
't Eyland Talajo.	Lojala.	Van der Hart.
	Lalajo.	Melvill.
Moloca.		
Pemmeben.		
Poeloe Tongany.		
Poeloe Atang.		
Poeloe Samma.		
Poeloe Gloea.		
Hooge Santplaten.		
Fymongaly.		
Lomboly.		
Poeloe Cajojoo.		
Rif Pibabombo.		
De Eylanden Boerangis.		
Lima Conde.		
Witte Santplaat.		

De 3 Gebroeders.
't Eyland Todelongo.
Eenige reven onder de kust.
Koksbroot.
Ruyg Eyland.
De Togias Eylanden.
Poeloe Kackye. Poeloe Kaki?
Imangoenang. Oena Oena der nieuwere kaarten.
Baya noe Apoton.
Benevens een aantal reven, waaronder er twaalf met nommers worden aangeduid.

EENIGE OPMERKINGEN

OVER DE

ZEEKAART VAN DE GOLF VAN TOMINI

NAAR DE OPNAME VAN 1682.

DOOR

J. M. OBREEN.

Het nut, dat de zeevaart van oude kaarten kan trekken, hangt van verschillende omstandigheden af en in de eerste plaats van de waarde der in gebruik zijnde kaarten. Naarmate deze nog veel te wenschen overlaten en getuigen van eene hoogst onvolledige kennis, kan eene oude kaart een niet te versmaden hulpmiddel opleveren of ten minste als schetskaart soms groote diensten bewijzen. Let men op de groote onvolkomenheid der hulpmiddelen, die der zeevaart nog in de tweede helft der 17e eeuw ten dienste stonden om tot geographische plaatsbepalingen te geraken, dan kan men in dat opzigt voor den tegenwoordigen tijd niet veel dragelijks verwachten van kaarten, welke met de uitkomsten van vroegere gebrekkige waarnemingen zijn zamengesteld. Het gebruik van zulke oude kaarten als documenten om gezamenlijk met latere opgaven nieuwe zamen te stellen, is dan ook streng af te keuren. Het laat te veel ruimte aan willekeur; men wordt vaak te veel geneigd, waar eene goede kritiek haren grond verliest, zich aan fantasie over te geven, en slechts zelden zal men hier of daar de werkelijkheid nabijkomen.

Men kan echter een ander gebruik van oude kaarten maken als zij in haar geheel den indruk geven van naauwkeurigheid wat de details betreft en de nieuwere kaarten dezelfde streken nog zeer gebrekkig voorstellen. Zij kunnen in dat geval als schetskaarten uitmuntend dienst doen, in zooverre de configuratie der kusten betreft met waarschuwing tegen gevaren door de in kaart geteekende klippen en banken en door het vermoeden te versterken, dat er al of niet veilige passages bestaan voor de schepen, daar waar zij talrijke loodingen bevatten.

De beste teekening, die men waarschijnlijk tot heden van de golf van Tomini, ook wel de golf van Gorontalo of Goenong Tello genoemd, bezit, is die welke voorkomt op eene kaart, in 1855 uitgegeven, onder den titel van: *Kaart van de Oostkust van Celebes met aangrenzende vaarwaters, te zamengesteld door de Luitenants ter Zee* 1e *Klasse* H. D. A. SMITS *en* P. Baron MELVILL VAN CARNBÉE.

Uit een trek, op deze kaart voorkomende, van de reis van het stoomschip Bromo in 1850, kan men opmaken, dat bij hare zamenstelling van de waarnemingen, op die reis verkregen, is gebruik gemaakt. Van eene reis echter van de Bromo alleen is ons niets bekend, maar wel van eene gezamenlijke door de zeilkorvet Argo en het stoomschip Bromo in dat jaar gedaan. Deze reis is door den kapitein ter zee C. VAN DER HART, kommandant van de Argo, beschreven en in 1855 uitgegeven. Zij bevat eenige geographische plaatsbepalingen, op de golf van Tomini betrekking hebbende, die ons ter vergelijking kunnen dienen.

Het gemis van eene toelichtende memorie, die de bronnen opgeeft waarnaar de kaart is zamengesteld en die tevens vermeldt hoe men er gebruik van heeft gemaakt, is zeer hinderlijk in het naar waarde schatten der kaart van 1855. De teekening der kustlijnen, die er vrij gestrekt op voorkomen, doet vermoeden, dat het bij de zamenstelling aan détailkaarten heeft ontbroken, want zelfs bij eene oppervlakkige terreinkennis van het eiland Celebes is het reeds duidelijk, dat zijne

kustlijnen veelvuldige en sterke kleine bogten moeten vertoonen. Dat de kaart, getiteld: *De bocht van Tomini, beseylt met den hoeker de Brandtgans, Anno* 1682, die in teekening op het Rijksarchief aanwezig is en thans voor het eerst in 't licht verschijnt, aan den eisch wat de vorm der kustlijnen betreft voldoet, pleit zeer sterk voor hare figuratieve naauwkeurigheid, ofschoon zij in geographische plaatsbepaling en in den algemeenen vorm groote gebreken heeft. Vergelijken wij bijv. de opgaven van de breedte der ankerplaatsen voor Gorontalo, Parigi, Todjo en de afgeleide breedte van Tandjong Api uit de reis van den kapitein ter zee VAN DER HART met die der kaart van 1682, dan vinden wij voor de eerste 11′ te zuidelijk, voor de tweede 2′ te noordelijk, voor de derde 30′ te zuidelijk, en als men Tandjong Api met kaap Belette voor hetzelfde mag houden, deze 6′ te zuidelijk op de kaart. Men moet echter hierbij in aanmerking nemen, dat die ankerplaatsen zoo wat op de gis zijn genomen en voor Todjo, dat op de kaart van 1682 in het geheel niet voorkomt, eene met die der nieuwere kaart overeenkomstige plaats is gekozen, en dat bij gevolg de verschillen wat grooter of kleiner zouden kunnen zijn dan de gevondene. Zooveel is zeker dat uit die verschillen voortvloeit, dat de diepe bogt op het westelijk gedeelte van de zuidkust der golf met ongeveer een halven graad breedteverschil aanmerkelijk van de ware plaatsing en vorm afwijkt en ook dat de kaart niet dienen kan om met veel vertrouwen op de breedte gebruikt te worden. Op de lengte, bij gemis van eene lengtegraden-verdeeling en nog meer om de zeer groote fouten in de oude lengtebepalingen, moet in het geheel geen vertrouwen gesteld worden, al wilde men naar de plaatsing van een paar punten, die het meest met de ligging dier punten op de nieuwere kaart overeenkomen, eene lengtegradenschaal op de kaart teekenen.

Laat men de bogt tusschen Todolongo en den Bergshoek buiten beschouwing, dan komen de breedte-afmetingen van de golf tamelijk wel overeen met die der kaart van 1855, doch in lengtestrekking is de kaart van 1682 geweldig uitgerekt,

wat reeds uit het boven aangevoerde te verwachten was.

Ten einde hetgeen wij hier aanvoeren wat duidelijker voor oogen te stellen, hebben wij twee maten in de strekking der breedte en twee in die der lengte op de beide kaarten van 1682 en 1855 voor overeenkomstige punten genomen, namelijk: den afstand van de rivier van Gorontalo tot in het diepste der baai in den zin van een parallel en gevonden 54 mijlen voor de kaart van 1682 en 43 voor die van 1855; zoo ook in denzelfden zin van het westelijkste der Togean-eilanden tot het diepste der baai en gevonden 31$\frac{1}{2}$ en 20$\frac{1}{2}$ mijl, waaruit men tevens ziet, dat de grootste fouten schuilen in het westelijkste gedeelte der baai. De breedte der golf is genomen over de monding der Gorontalo-rivier en bevonden 17 mijlen op de kaart van 1682 en 16 op die van 1855 en voor den afstand tusschen Oena-Oena en den naasten noordwal van de golf vond men 10$\frac{2}{3}$ mijl op de eerstgenoemde kaart en 10 op de laatste. Neemt men nu in aanmerking, dat de teekening der kaart van 1682 zeer scherp en bepaald de omtrekken aangeeft en dat een overvloed van loodingen getuigt, dat men zich door en om alle eilanden en gevaren heeft begeven en alle bogten en inhammen heeft bezocht, dan mag men er het besluit uit trekken, dat in den toestand, waarin onze tegenwoordige kennis van de golf van Tomini verkeert, de kaart van 1682 nog een zeer te waarderen hulpmiddel oplevert, en dat dus hare uitgave niet alleen moet beschouwd worden als eene bijdrage tot de kennis der aardrijkskunde van Nederlandsch Indië onder de voormalige compagnie, maar dat zij strekken kan om der zeevaart van dienst te zijn, namelijk als de kaart in handen van zeelieden wordt gegeven, die de golf in haar geheel moeten bevaren of doorkruisen en dan wel als eene uitvoerige schetskaart. Ook hem, dien de taak te beurt zal vallen met eene naauwkeurige opname der golf van Tomini belast te worden, zal deze kaart een welkom hulpmiddel zijn. Dat wij ons niet vergissen in ons oordeel, dat als schetskaart zelfs eene zeer gebrekkige, dikwijls van groot nut kan zijn, kunnen wij door de getuigenis van vele

zeevarenden staven en hier in het bijzonder hebben wij slechts te verwijzen naar hetgeen de heer van der Hart in zijne vroeger aangehaalde reis omtrent de kaarten van de Boer en Renauld zegt.

Onder de moeijelijkheden, waarmede men in geographische en hydrographische onderzoekingen dikwijls heeft te worstelen, behooren ook de veelheid van namen, waardoor hetzelfde wordt aangeduid, en de verwarring, die niet zeldzaam in het gebruik van namen bestaat. Wij beschouwen iedere poging om in dat punt klaarheid te brengen als nuttig, en dus hopen wij dat de hieronder staande lijst van overeenkomstige benamingen, waarmede wij onze opmerkingen besluiten, met welwillendheid zal worden ontvangen.

BENAMINGEN BETREKKING HEBBENDE OP DE GOLF VAN TOMINI.

Volgens de kaart van 1855. Schaal $\frac{1}{1010101}$.		Volgens de kaart van von Derfelden 1842. Schaal $\frac{1}{2267574}$.	Volgens de kaart van 1682. Schaal $\frac{1}{8032246}$.
tandjong	Tombolilata	de Groene hoek	Stompe hoek
kampong	Bilongaloe		
〃	Gorontalo		Gorontalo
〃	Boné		
〃	Bolango		
〃	Limbotte		Limbotto
〃	Boalemo		
〃	Jangobon	(In den Atlas v. d. N. O. I. bezitt. Tangobon dl. 2, kaart N°. 19. 1854)	
〃	Pagowat	Gatinga	
eiland	Bililla		
〃	Lohotee		
kampong	Motton	(Moeton, zie Atlas)	Motang
eiland	Langango		Loeloetang

eiland	Latajo		Eyland Talajo
〃	Meibia		Moloca
〃	Maroang		Pemmeben
kampong	Tomini	Tomini	Tomine
tandjong	Ampibahoe		Ampybabon
kampong	Parigi	Priggi of Pariggi	Parygy
		Borangseilanden	de eylanden Boerangis
tandjong	Tellogonda		eylandt Todolongo
kampong	Todjo		
		(Posso, zie Atlas) Possa	Posso
tandjong	Api		Hoek van Belette?

NB. Op de kaart van 1855 zijn twee eilanden geteekend, een zonder naam, het andere Boeka-Boeka genaamd. Zou het niet waarschijnlijk zijn, dat het eene verkeerdelijk als een eiland is aangezien en aan de kust behoort verbonden te zijn? Alsdan komen de vormen in de kaarten van 1855 en 1682 beter overeen en mag men, zoo als hier vermoed wordt, Tandjong Api en hoek van Belette voor hetzelfde houden.

kampong	Hatah	
eiland	Boeka-Boeka	Baya noe apoton
kampong	Saloewan	
〃	Pati-Pati	
〃	Boeahlemo	
eiland	Petiela	
poeloe	Matabela of Mantawaloe	
〃	Ampat	d'Ruyge eilanden
kampong	Balante	
poeloe	Doea	
tandjong	Bolok	
	Loewoek	

IN DE BAAI.

eiland	Oena-Oena	Imangoenong
〃	Togean	Voor de geheele groep eylanden van Togya
〃	Massepe of Batoedaka	

eiland Mago
〃 Malingie
〃 Waleo
〃 Talako
〃 Soeloeaga
〃 Wahala
〃 Dondo
〃 Poa
〃 Gindiri

NB. Het verschil in vorm maakt het moeijelijk met eenigen grond van waarschijnlijkheid de overeenkomstige namen uit de kaart van 1682 aan te geven.

Lange eylant

Het punt van uitgang moet altijd de nieuwste kaart zijn, waarom wij de namen uit de golf van Tomini op de kaart van 1855 voorkomende in hun geheel hebben gegeven, van de oudere geene dan waarvan de overeenkomst bij vergelijking genoegzaam zeker bleek te zijn.

De schalen bij de kaarten opgegeven zijn door berekening gevonden. Bij benadering mag men de betrekkelijke grootte der drie kaarten stellen als 9 : 4 : 11 in lengtemaat of als 81 : 16 : 121 in oppervlakte.

INHOUD.

GEZIGT OP DE BERG VAN SOEMALATTA.

Deel I. I. PL.II

GEZIGT OP DE BERG VAN SOEMALATTA.

I

van Noordoost uit [illegible] gezien

II

Danser van den Radja van Gorontalo

Danseres van den Radja van Gorontalo.

Wed. E. Spanier & Z. Lith. 's G.M.

Kapala Soldadoe van den Radia van Gorontalo.

Gezigt op de Coupure of monding der Gorontalo rivier.

Gezigt op de Coupure of monding der Gorontalo rivier.

7.

Liboengo

Legenda.

Kampong.

Bosch.

Bouwland

Weiland

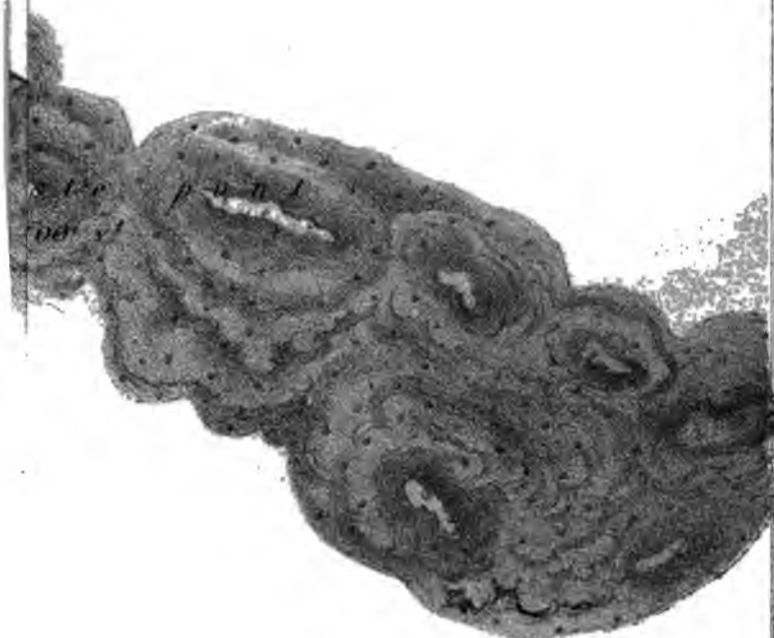
Brug

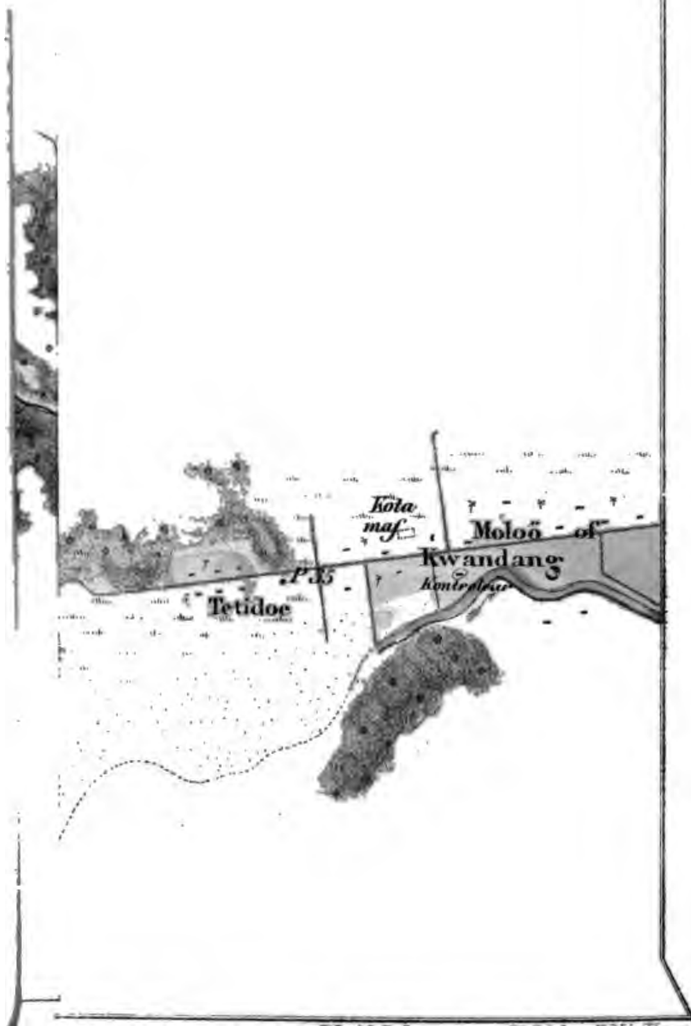
P.2

Gorontalo

Kota Radja

Wede L. Spanier & Zn Lith. v. L.M. 's Hage.

Kota
maf
Moloö of
Kwandang
P35
Tetidoe

